

2023

6

1-ci qısım

QIRIMTATAR TİLİ VE EDEBİYATI

Mayre Mamutova
Abibulla Seit-Celil

1-ci qısım

Mayre Mamutova
Abibulla Seit-Celil

Майре Мамутова
Абібулла Сеїт-Джеліль

6

QIRIMTATAR TİLİ VE EDEBİYATI

Кримськотатарська мова та література

НОВА
УКРАЇНЬСЬКА
ШКОЛА

Майре Мамутова, Абібулла Сеїт-Джеліль

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА

підручник інтегрованого курсу для 6 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)

Частина 1

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Mayre Mamutova, Abibulla Seit-Celil

QIRIMTATAR TİLİ VE EDEBİYATI

orta umumtasıl müessiseleriniñ 6-ci sınıf için
bütüneştirilgen kursu dersligi (2 qısmıda)

1-ci qısım

Чернівці
МПП «Букрек»
2023

УДК 811.512.19(075.3)

М 22

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.03.2023 р. №254)*

Зареєстровано в Каталозі надання грифів навчальній літературі та
навчальним програмам за №3.0085-2023

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

*Підручник розроблено відповідно
до Модельної навчальної програми
«Інтегрований курс кримськотатарської мови та літератури.
5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт. Мамутова М. Р., Сеїт-Джеліль А. Ш.)*

Мамутова М., Сеїт-Джеліль А.

М 22 Кримськотатарська мова та література: підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Частина 1. Чернівці: МПП «Букрек», 2023. 152 с.: іл.

ISBN 978-966-997-167-8

ISBN 978-966-997-168-5 (Частина 1)

УДК 811.512.19(075.3)

Mamutova M., Seit-Celil A.

М 22 Qırımtatar tili ve edebiyatı: orta umumtasıl müessiseleriniñ 6-ci sınıf için bütüneştirilgen kursu dersligi (2 qısım-da). 1-ci qısım. Çernivtsi: Bukrek neşriyat evi, 2023. 152 s.: resimli.

ISBN 978-966-997-167-8

ISBN 978-966-997-168-5 (Частина 1)

УДК 811.512.19(075.3)

ISBN 978-966-997-167-8

ISBN 978-966-997-168-5 (Частина 1)

© Мамутова М., Сеїт-Джеліль А., 2023

© МПП «Букрек», 2023

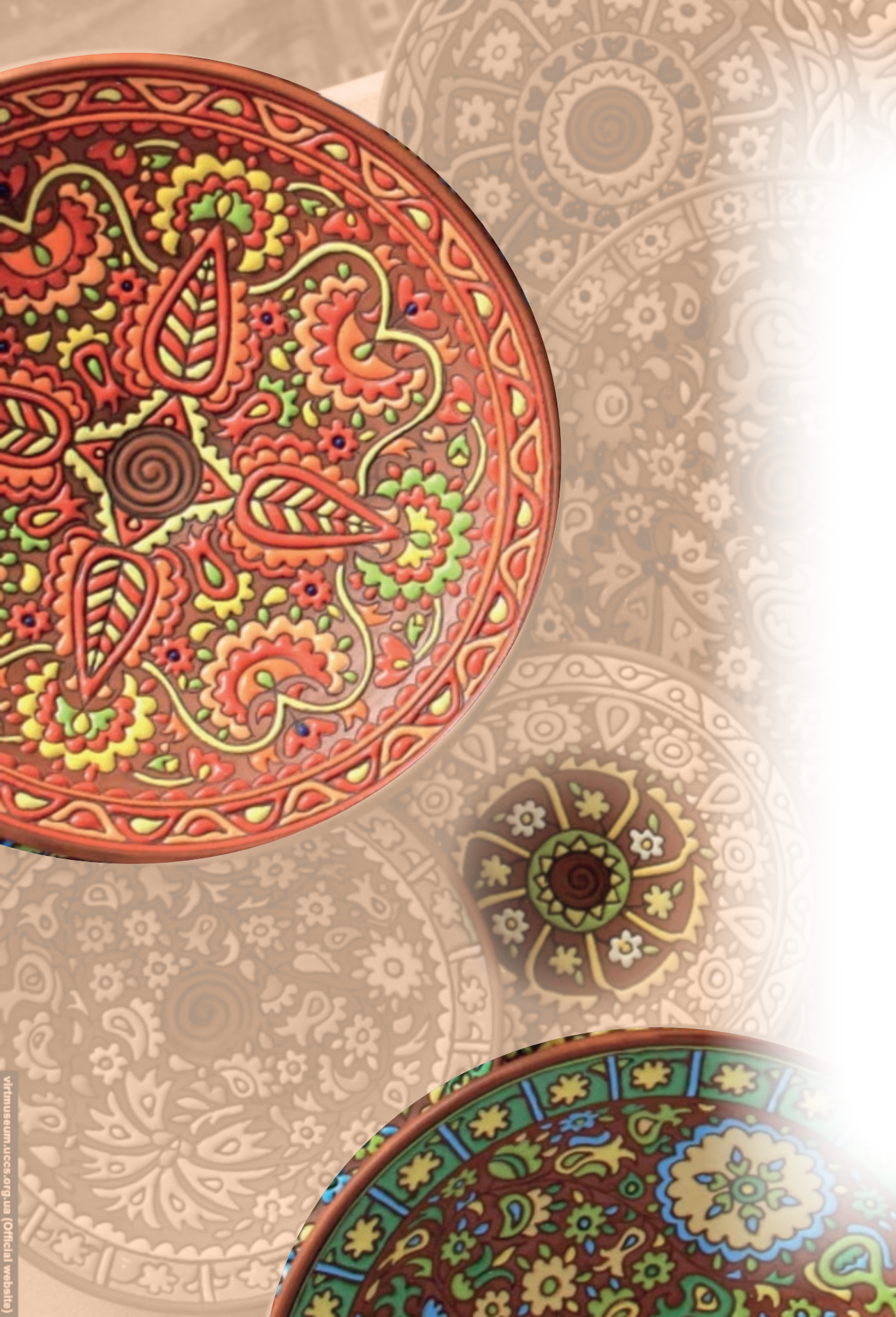
ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

*Слова Павла Чубинського
Музика Михайла Вербицького*

Ще не вмерла України і слава, і воля.
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Kiriş söz

Bütünleştirilgen qırımtatar tili ve edebiyatı dersligi şu fenleri endi adette olğan aftalarğa bölip öğrenilmesini közde tuta. Er bir afta qırımtatar edebiyatı eserinden başlanıp, soñ qırımtatar tilinden mevzularğa keçile.

Qırımtatar edebiyatı. Derslikni açqanda, siz, sayğılı talebeler, müellifniñ ayrı bir dünyasına kirmege imkân alırsız. Eñ esası mında nesirci ya da şair yaratqan sözniñ manasına, maiyetine yetmek de, öz tasavurıñızni oynatmaqtır!

Keçken yılı siz belli qırımtatar ve çetel edebiyatı müellifleriñiñ icadınen tanış olğan, bir sıra qırımtatar halq ağız yaratıcılığı eserlerini oquğan, bir çoq yañı ve meraqlı şeyler bilgen ediñiz. Bu yılı siz meşur kitaplarnıñ saifelerinden seyahatıñızni devam etip, bediiy eserler dünyasına dalarsız.

Derslik sizge keşf etüvlerden, quvanç almaqtan ğayrı daa fayda da ketirsin, fikir etüviñiz, mantıq ve tabiiy qabiliyetleriñiz inkişaf etsin dep, müellifler şu eser metinlerini türlü-türlü sual ve cevaplar, em de vazifeler müitinde berdiler, olar siziñ icadiy faal etmeñizge doğrultılğan, yani: suallerge cevap tapmaq, öz noqta-i nazarıñızni tasdiqlaraq, isbatlar ketirmek ya da yañlış malumatni red etmektir.

Til ve edebiyat dersleri yalnız til mevzularını keçmek ya da bediiy eserlerni oqumaq degil de, ocañız ve sınıfdaşlarıñıznen faydalı qonuşuv keçirmek, bilgi ufquñızni genişletmek ve digerlernen bilgileriñiznen paylaşmaq imkânıdır.

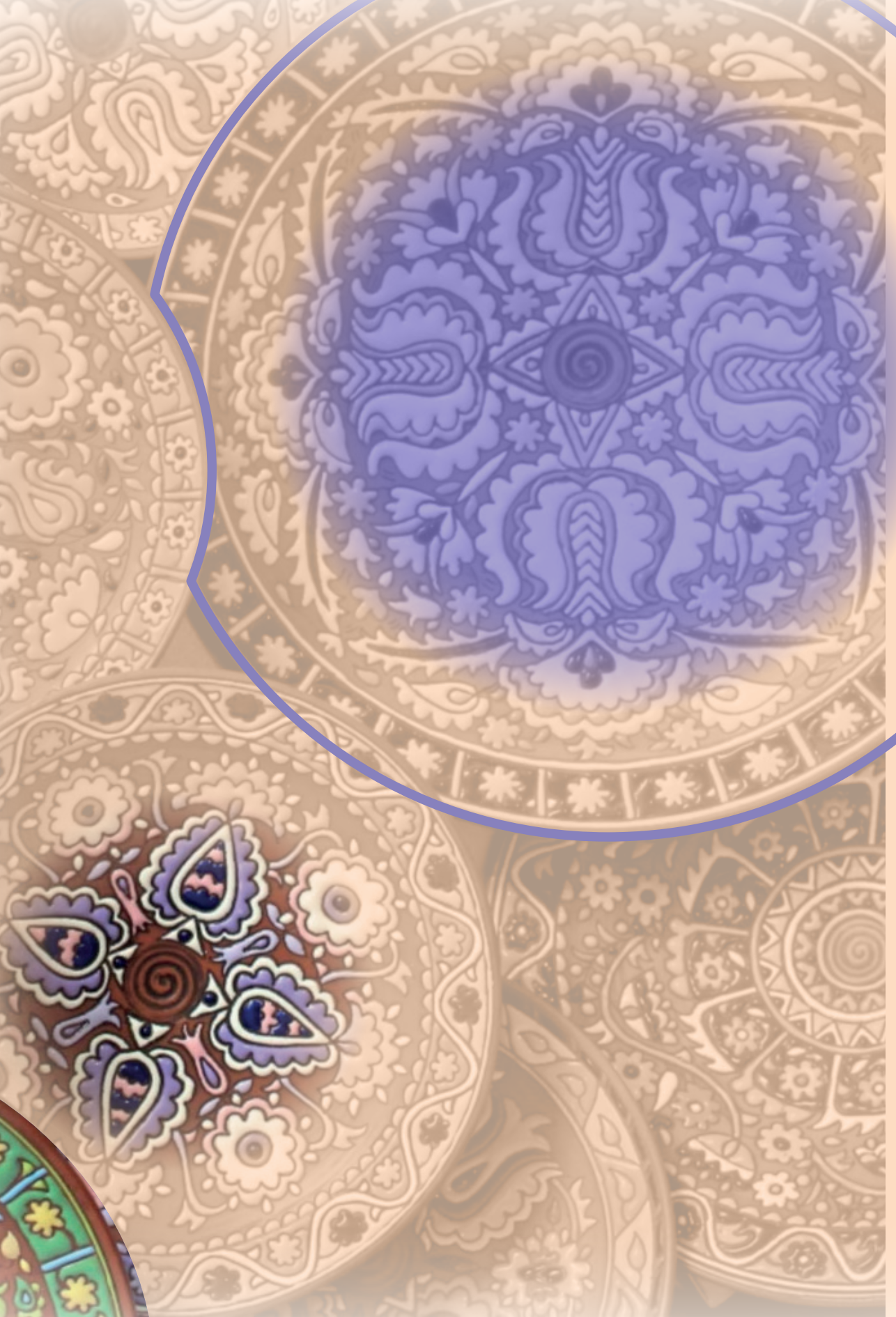
Qonuşuv. Qırımtatar tili. Derslik eñ-evelâ laqırdı etüv faaliyetiñizni ileriletmek, ana tiliñizde serbest qonuşmaq maqsadını qoya. Ve tek soñra ise qırımtatar tilinde doğru yazmaq, laf etmek, bilmek, añlamaq ve öğrenmesine qaideler ve añlatuvlar berile. Olar episi şaraitke ve tilniñ şimdiki vaziyetine köre ayırı-

lip, kerek yerde qullanuvnı közde tutıp qararlaştırıldı. 6-cı sınıfta sarfnıñ müimden-müim olğan ‘*Fil*’ mevzusına eñ çoq vaqıt ayırılğan, çünki bu söz çeşiti er bir tilniñ özegi, merkezlerden biri sayıla, onıñ çeşit qullanuv imkânlarını nutquñız için bilmek ve añlamaq qıymetlidir. Bundan ğayrı, ‘*Zamir*’ ve ‘*Zarf*’nen baĝlı mevzular da derslikte keregi qadar añlatılğan dep sayamız. Böyle etip ‘*Söz çeşitleri*’ mevzusını umumen yekünlep, olardan ilerideki öğrenüvde faydalanmaq imkânı yaratıldı. Siz için sarf quruluşu qıymetiniñ ket-kete ve aslında ömür boyu farqına barıp yetmesi közde tutula.

Beşinci sınıftaki kibi, siz işlerde berilgen metinlerniñ mündericesine sualler tizecek ya da berilgenlerge cevap bereceksiz, cümlelerni tamamlaycaq ve tertip eteceksiz, fikriñizge mantıqqa uyğun deliller ketirecektirsiz. Ocañızni diqqat ile diñleñiz, ifadeli oqumaĝa öğreniñiz, ezberleñiz ve oquĝanıñızniñ farqına yetiñiz, künde doğru yazuv üstünde, söz baylıĝıñız üstünde çalışıñız, ep yerde doğru yazmaĝa ve edebiy tilimizde laf etmege unutmamız, becerikli ve qabiliyetli, muvafaqiyetli oluñız. Tilni bilmegenlerge nümüne ve ibret oluñız, öz tirnekliliginiñiznen ana tilimizge daima celp etiñiz.

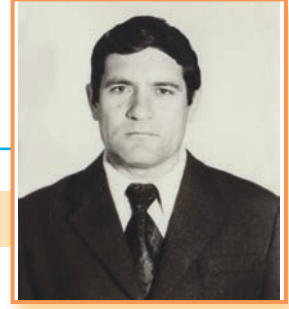
İşiñiz oñ kelsin!

Müellifler

1-inci afa

Kitapnıñ monologı

Men kibi sadıq dostnı
Çıraq yaqıp tapmazsıñ,
Sözlerimni diñleseñ,
Hata işler yapmazsıñ.

Saf yüreknen qonuşsañ,
Közleriñni açarım.
Bütün ömür yoluña
Altın nurlar saçarım.

Altın, elmaz yerdedir,
Aqıl, idraq mendedir.
Oqup, dağlar aşarsıñ,
Halq qalbinde yaşarsıñ.

Kâinat, seyyareler
Bağrına da uçarsıñ.
Ana-Vatan tahtına
Aydın yollar açarsıñ.

Yedi qat kök em yerniñ
Anahtarın bulursıñ.
Mennen bağı üzmeşeñ,
Tilde destan olursıñ!

Qadır Veliyev

LUĞAT:

bulursıñ — şive: taparsıñ
aydın yol — *світлий шлях*
dağlar aşmaq — *переходити гори*
idraq — *пізнання*

kâinat — *тут: космос*
sadıq dost — *вірний друг*
saf yürek — *чисте серце*
seyyareler — *планети*

Sual ve vazifeler:

1. Şiirni ifadeli oquňız. Onıñ serlewasını ve müellifini aytıñız.
2. Şiirniñ baş mevzusını aňlatqan satırni tapıñız.
 - a) İnsan kitaplarnı kelecekte seyaatlar yapmaq, çeşit memleketlerde bulunmaq içün oquy.
 - b) Kitap oqurken, insan bilgisini arttıra, bu bilgi ise oña em oquvda, em ayatta kerek olacaq.
 - c) Dünyada pek çoq kitap bar, olar biri-birinden meraqlı olıp, ayat aqqında keniş bilgi bereler.
3. Müellif şiirni kimniñ adından yazğan?
 - a) talebe adından; b) oca adından; c) kitap adından.
4. 'Altın yerde qalsa da, bilgi yerde qalmaz' atalar sözü şiirniñ angi dörtlüğine kelişe?
5. Şiirden alınğan ibarelerni oquñız. Olarnı nasıl aňlaysıñız?

'Çıraq yaqıp tapmazsıñ', 'yedi qat kök em yerniñ', 'tilde destan olursıñ', 'altın nurlar saçarsıñ'.
6. Manadaş sözler sırasını oquñız, aqlıñızda qaldırıñız. Şu sıralardan angi sözler şiirde qullanılğan?

Pak — saf — temiz; sadıq — vefadar; zein — aqıl; el — cemaat — halq.
7. Aşağıda angi ibare 'monolog' sözünü doğru tarifley (aňlata).
 - a) Monolog — eserde iştirak etken şahısniñ öz-özüne, başqa şahıslarğa ya da seyircige aytqan nutqu.
 - b) Monolog — eserde iştirak etken şahısniñ diñleyicilerge ya da öz-özüne aytqan ve cevapni közde tutqan nutqu.
8. Oquñız, doğru ibarelerni saylap alıñız. Fikriñizni isbatlañız.
 - a) Kitap — qıymeti ölçüsiz olğan yekâne malümat ceryanıdır.
 - b) Kitap insanı fikir etmege, mulâaza etmege ögrete, içki dünyasını inkişaf ettirmege yardım ete.
 - c) Teessüf ki, malümat berici tarzfenlikler (tehnologiyalar) alemi ket-kete kitapni meydandan çıqartıp, onıñ yerini alayata.
 - ç) Yañi tehnologiyalar peyda olsa da, er bir adamniñ evindeki raflarında kitap bardır.
 - d) İnsan kitap oqumağa seve, çünki kitapniñ yardımınen dünyanı bilmege, güzel laf etmege ögrene.
9. **Ev vazifesi:** Şiirni ifadeli oquñız, ezberleñiz.

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Oqumaq kerek

Balaların çoqları,
 ‘Kim olsam?’ – dep oylana.
 Tüşünceden olarnıñ
 Tap başları aylana.
 Olsañ dülger, çilengir,
 Tenekeci — yamanmı?
 Balalarçün, elbet de,
 Kelir onıñ zamanı.
 Taşçı olsañ qalarsıñ
 İnsanlarğa bol evler.
 Aşçılıqı bilseñ de,
 Etmaz elbet iç keder.
 Şoför olsañ taşırırsıñ
 Yolcularnı ya yükler.

Sayar-sever, elbet de,
 Seni küçük-büyükler.
 Olsañ eger demirci,
 Maşınalar yasarsıñ.
 Eger olsañ bir alim,
 Fenler sırn taparsıñ.
 Ya kosmonavt olsañ sen,
 Eviñ olur kök ve yer.
 Senday batur yigitke
 Er kim: ‘Çoq teşekkür!’ – der.
 Kim olmağa isteseñ,
 Ketme mektepten erek,
 Üner almaqçün ise,
 Yahşı oqumaq kerek.

Rustem Müyedini

LUĞAT:

demirci — *коваль*
 dülger — *тесляр*
 tenekeci — *бляхар*

üner = zenaat — *професія*
 çilengir — *слюсар*
 erek = uzaq

SARF

Qonuşuvnıñ maqsadı ve şartları, müiti. Fikirni isbatlav.

Semereli qonuşuv

1. Qonuşuv nedir?

Qonuşuv — oca ve talebeler, balalar ve ana-babalar, zenaatdaşlar arasındaki laqırdıdır. laqırdı etüv yahşı munasebetler doğura. Semereli qonuşuv ise — çoqtaraflama bir esnastır. O, böyle çizgilerni qaplap ala:

– bir insan başqasınıñ laqırdısını, onıñ özünü qabul ete, añlay ve menimsey;

- başqa insanlar onı nasıl qabul etkenini añlay;
- başqalarınen uyğunlaşa;
- başqa insanğa musbet duyğularını bildire;
- malümat, haberlennen paylaşqanda, eyi munasebette buluna, olarğa qoltuta.

Etrafımızda biz türlü insanlarğa rastkele bilemiz. Olarnıñ arasında, siz nutuqlarını daa añlamağan soyları da olur. Bu alda ne yapmalısız? Olarnen yıllar keçken, siz tecribeli olğan soñ degil de, endi şimdi, bugün qonuşmağa bilmek, belli bir munasebetlerde olmaq kerek de. Tamam böyle allarda bizni bir maqşat birleştire-nini, az olsa da, tecribeñiz bar olğanını ve türlü inkişaf seviyesinde bulunğanıñızni hatırlamaq kerek. Em ögde ketkeni, artta qalğanlar-ını özüne tartıp almasını unutmamaq kerektir; artta qalğanı ise, ögdekiler oña ille yardım elini uzatacağında emin olmaq kerektir. Tamam bu şarait, alpinistler yüksek dağlarğa nasıl çıqqanlarını añ-dırır. Em biz ne qadar ilerilegen olsaq da, ögge çıqsaq da, etrafımız-da bizden daa da ilerileyici, böyle etip biz daa olarnı añlamağan soyları bar olğanını hatırlamaq kerekmiz. Lâkin biz olarnen qonuş-mağa öğrenmek kerekmiz.

Añlaşılmağan alğa rastkelgende biz eyecanlanmağa, atta qasevet etmege, qorqmağa başlaymız. Eñ esası mında — bu, aqiqat yoqsa ya-lan olğanını çezmek. Aqiqatnıñ üç çizgi-sini aqlıñızda tutuñız:

- 1) bütünlük, yani qarama-qarşılıq, fi-kirler biri-birine zıt kelmegeni;
- 2) müsbet duyğular, güzellik;
- 3) eyi neticeler, müsbet şahsiy tecribe.

1-iş. Metinni oquñız. Añlaşılmağan sözlerniñ manasını luğatta baqıñız. Mündericesine 2–3 sual tiziñiz. Metinge esaslanıp mektep aqqında dialog tertip etiñiz. Metinden ilk üç cümleli köçürüp yazıñız.

Mektep etrafiñdaki büyük alemge yol aç. Sen, elbet, ilk kere mektepke barğanıñnı, rale başında oturğanıñnı hatırlaydırsıñ. Ondan soñ seniñ için yañı ayat — talebe ayatı başlandı. Mektepte çeşit fenlerni ögrenesiñ. Olar saña çoqtan-çoq faydalı ve meraqlı şeylerni öğrenmege yardım ete. Ebet, o ya da bu vazifeni yapmaq için bilgi gerek. Amma tek mektepte degil, kündelik ayatta da bilgileriñni qullana bilmek için beceriklik de gerek. Meselâ, tez oqumaq, doğru yazmaq, ikâyenin planını tizmek pek müimdir. Er kün yapılgan meşğüliyetler beceriklikni alışqanlıqqa çevirmege yardım eteler.

• *Soñki yılı siz angi oquv beceriklikleriniñ saibi oldıñız?- Hususan nutquñıznı, til baylıgıñıznı talil etip baqıñız.*

2-iş. Şiirni oquñız. Müellif neler yapmağa çağıra? Şiirni (ya da dörtlükni) bir qaç kere oqup, aqlıñızda tutıp, defteriñizge yazıñız. Oquvniñ faydası, qıymeti aqqında söz yürütiñiz.

Bilgi

Sen oquvğa ber qarar,
Ondan iç kelmez zarar,
Dedeler: ‘Oquñ’, degen,
Oquvdan fayda kelgen.

Oquvda olsa qalbiñ,
Serbest olur fikiriñ,
Sen ögde ket bilgige,
Bilgiñ gerek er yerde.

L. Dermenci

• *Şiirniñ mündericesini 5-ci sınıfta keçilgen belli şairimiz Ü.Ş. Tohtarğazınıñ şiirlerinde berilgen fikirlerinen teñestiriñiz.*
• *Umumen oquvniñ faydası, qıymeti aqqında söz yürütiñiz.*

3-iş. Metinni oquñız, serleva beriñiz. Añlaşılmağan sözlerniñ manasını luğatta baqıñız. Metinniñ mündericesine 2–3 sual tertip etip yazıñız. Kitap aqqında 2–3 replikadan ibaret subet tiziñiz. Kitaplar bizni nenen tanış etkenlerinen bağılı cümleleriñni tapıp, köçürüp yazıñız.

Zemaneviy tasıl kitapsız olmaz. Kitap — derslik olsun, roman ya da masal olsun — bilgi çoqraqdır. Sen ve sınıfdaşlarıñ küçük

olğanda, büyükler sizge bala kitaplarını oquy ediler. Endi ise sen de, aqranlarıñ da, bayağı östiñiz. Endi sen çoqtan berli kitaplarını özün oquysıñ. Yañı bilgi ve malümatnı, elbet de, kitaplardan alasıñ.

Kitaplar bizni keçmişnen tanış ete, ilim, medeniyet ve sanat aqqında çoq bilgi almağa yardım ete, kelecikke köz taşlamağa imkân bere. Asırlarnen toplanğan ve nesilden-nesilge keçken tecribe kitaplar yardımnen paylaşıla. Evler nasıl qurulğanını, maşınalar nasıl yapılğanını, özenler nasıl boysundırılğanını, demiryollar nasıl qurulğanını, aşlıq, meyva ve sebze nasıl etip asralğanını kitaplardan oqup öğrenemiz. Kitaplar dünyada ne olsa, er şeyni añlata bileler. Kitapta açılmağan mevzu, añılmay qalğan şeyler yoqtr.

4-iş. Tapmacanı oquñız, cevabını tapıñız. Defteriñizge tek fiillerni köçürüp yazıñız.

Terek de degilim, yapağım bar.
Kölmek de degilim, tikişim bar.
İnsan da degilim, laqırdı etem.
Ocaday er kinge aqıl ögretem.

Ziyaddin Cavtobeli

5-iş. Belli ve meşur insanlarıñ kitap aqqında fikirlerinden tanış oluñız. Siz begengen fikirni köçürüp yazıñız.

Kitaptır — dünyada eñ büyük mücize,
Kitaptır — er şeyni ögretken qart tize.

Yunus Temirqaya

Yahşı kitapnı birinci sefer oquğanda, özümüzni sanki yañı dostumuz peyda olğan kibi duymamız. Endi oqulğan kitapnı tekrar oqusañız, eski dostnen bir daa körüşken kibi olursıñız. (Volter)

6-iş. Metinni oquñız. Añlaşılmağan sözlerniñ manasını luğatqa baqıp tayin etiñiz. Mündericesine 2–3 sual tertip etip yazıñız.

Kitap — hucur bir şey. Onda sırlı, tılsımlı bir şey bar. O da odañızda bir sıra başqa eşyalar kibi rafta yerini alıp, tıñç-sakin tura. Amma kitapnı eliñizge alıp, onı açıp oqusañız, içiñizni bam-başqa duyğular toldurır, qafañızğa yañı fikirler kelir. Endi özüñizge, etraftaki adamlarnen munasebetleriñizge, tabiatqa başqa köznen baqmaq istegiñiz doğmadımı?

Kitap... Bu, insanıyetke ait maneviy tecribeniñ bir qısımıdır. Kitapnı oquğanda ister-istememez biz de tecribe qazanamız. Yani kitaplar yardımınen biz öz-özümüzni mükemmelleştiremiz.

• *Kitap siziñ ömrüñizde nedir?*

7-iş. Kitap, oquv aqqında atalar sözlerini oquñız. Begengen soy-larını defteriñizge köçürüp yazıñız, isimlerniñ astını sızıñız. Yazıp al-ğan atalar sözlerini nasıl añlaysıñız?

Eñ yahşı bilgi almaq — bu elbette, oqumaqtır.

Kitap — ömür küzgüsü.

Aqılğa kitap, sanki ekinlerge cıllı yağmur kerek.

Kitap — emekte yardımcı, belâda — qurtarıcı.

Eñ eyi dost — bu yahşı kitap.

Çoq oquğan, çoq da bilir.

Kitap oqumaq — qanatlanıp uçmaq.

8-iş. Oquñız. Boyle satırlarnı nasıl insan yaza bile? Bir qaç kere oqup aqlıñızda tutqan soñ defteriñizge yazıñız.

Kitabım

Gece-kündüz aqlımda,
Yatsam, tursam qolumda.
Közlerim ep yoluñda,
Candan sevgen kitabım.

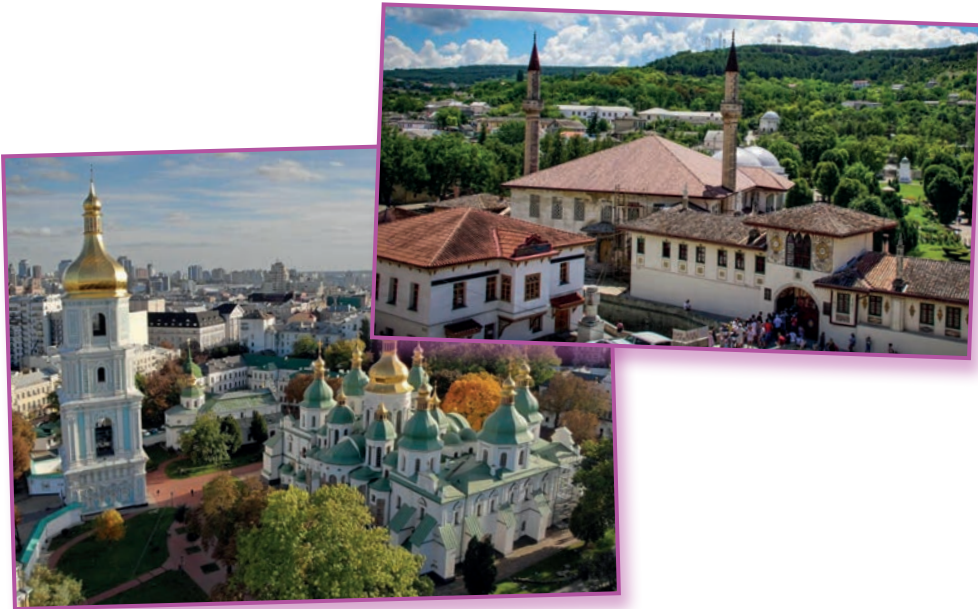
Eşref İbrahim

9-iş. Metinni oquñız. Mündericesine 2–3 sual tertip etiñiz. Qırım hanlarınıñ kütüphanelerinen bağı cümlelerni köçürüp yazıñız. Siziñ kütüphaneñizde qaç kitap bar? Şu kitaplar ne aqqında?

Evel-ezelden kütüphaneler pek qıymetli bilgiler hazinesi sa-yılğan. Bunu İkmətli Yaroslav da yahşı añlay edi. O, ilki kütüp-haneni 1037 senesi Kyivdeki Sofiya kilsesi yanında meydanğa ketirgen edi. Mında kilseniñ yuqarı vekilleriniñ şahsiy elyazma toplamları saqlanıla edi.

Belli ki, Qırım hanlarınıñ da ğayet zengin kütüphanesi bar edi. Bu şanlı devrimiz aqqında malümat şimdi Hansaraynıñ kü-tüphanesinde de saqlanıp qalmaqta.

Kütüphaneleriniñ emiyeti ölçüsizdir — olar eski zaman abi-delerini saqlap qalmaqtalar.

10-iş. Berilgen sözlerden cümleler tizip yazıñız. Fiilni qullanuv qai-delerini hatırlañız. Cümlede fiilniñ astını sızıñız.

Kitaptan faydalanuv qaideleri

1. öz vaqtında, kitapnı, qaytarmağa, unutma, kütüphaneye;
2. elnen, temiz, al, kitapnı;
3. şeritni, bükme, qullan, saifelerini;
4. da, muqayt ol, cıltına, onı bükme, kitapnıñ.
5. olmaz, kitapnıñ, bir şeyler, saifelerine, yazmaq-sızmaq;
6. saifele, diqqatnen, kitapnı;
7. yırtma, yerini, bir de-bir, kitapnıñ;

8. türlü, em de, kitapniñ, şeyler, içine, qoyma;
9. seniñ, yardımcıniñ, unutma, dostuñ, kitap, ve;
10. aybetle, ürmet et, ve, onı.

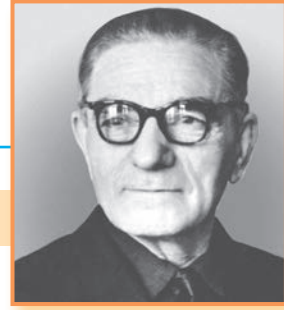

EV VAZİFELERİ

1. Afta devamında oqulğan metinler ve yapılgan neticeler esasında alğan malümatıñızni aǵzaviy/yazma inşa şeklinde topla, bir tertipke ketiriñiz. Onda em esas fikirler, em isbatlar, em de tevsiyeleriñiz olmalı.
2. Tarih derslerinde antik devirniñ malümatı, oniñ ilk yazma hazinelerinen tanış olğanıñız kibi, Hansarayda da olğan er angi saqlanıp qalğan yazma yadikârlıqlar aqqında malümat tapıñız. Onen derste paylaşıñız. İhtiyacıñız bar olsa, ocañızdan yardım sorañız.
3. Subet keçirmege azırlanıñız:
 - Siz milliy oquv usullarımız aqqında bir şey eşittiñizmi?
 - Ulu maarifçimiz, yañı oqutuv usulınıñ müellifi İsmail Gasprinskiy aqqında ikâye diñlemege azırlanıñız.
 - Meşǵüliyyette berilgen zemaneyiy usullar aqqında öz fikirleriñiznen paylaşıñız.
 - Şimdiki şaraitte angi deñişmelerge ihtiyac bar? Olarnı bildiriñiz.

2-nci afta

Murat ve Tair *Abdulla Dermenci*

I

Pamuq zavodında çalışqan Bilâl aqay Muratnen qomşu yaşay. Bu esli adamnıñ öz balası olmağanından, dört yaşında babadan öksüz qalğan Muratnı pek seve.

— Evelden oquması pek qıyın edi, amma şimdi mektep qapuları artınace açıq, — dey o ve Muratnı bağrına basa. — Oqu, yahşı oqu, oğlum!

Baştaları Murat yahşı oquy edi. Lâkin, biraz vaqıt keçkenden soñ, Bilâl aqaynıñ közüne körülmege qorqa başladı.

Yaz tatili başlandı, balalar mektepten darqaştılar. Şu künlerniñ birinde işten qaytayatqan Bilâl aqay yolda ocanı kördi ve ondan Muratnıñ sınıf keçmegenini añladı.

— Yazıq, çoq yazıq, — dedi o terenden köküs keçirip.

— İstidatlı bala, lâkin baştaqlıq ete, söz diñlemey. Qomşusıñız, onı qolğa almağa yardım etseñiz, çoq yahşı bir iş yapqandan olur ediñiz.

— Yahşı, oca, men razım, — dedi Bilâl aqay. — Elimden kelgenine köre oña babalıq yapmağa tırışırım. Siz de Muratnı yahşı oquğan balalarnen dostlaştırıñız...

Ertesi künü oca Tairlerniñ evine bardı, onıñ anasinen laqırdı etti.

— Ocañ doğru ayta, oğlum, — dedi Tairniñ anası. — Murat seniñ mektep arqadaşıñ, yardım etmek kereksiñ.

— Murat bağçalardan armut-alma hırsızlağan balalarnen yüre, — dedi Tair. — Evge çağırsam, kelmey. Oña nasıl yardım eterim?

Bu sözləri eşitip, oca da, Tairniñ anası da taaciplendiler. Lâkin öksüz Muratnı mitlaq doğru yolğa qoymaq istegi er şeyni yeñdi.

— O kelmese, sen özüñ bar, oğlum, — dedi Tairniñ anası.

II

Ocanıñ ve anasınıñ aytqan sözləri Tairniñ yüregini yımşattı, Muratqa munasebette meramet doğurdu. ‘Babam menden er kün mektepten alğan işaretlerimni soray, yañlışsam — tazirley. Amma Murat öksüz bala...’ dep tüşündi Tair.

Tair, bir qaç kere Muratlarnıñ evine barğan soñ, onı öz evlerine alıp keldi, oña özü yapqan samolöt modellerini kösterdi. Murat pek quvandı. Ekevleşip yañı samolöt modeli yasap başladılar. Böylece dostluq kün-künden qaviyleşti.

Künlerden birinde babası Tairge bir torba dülger aleti alıp berdi. Balalar bu aletlerden faydalanıp, örnekli dolapçıqlar, ufaçıq skemleler, kürsüçikler yasadılar.

Tairniñ babası kimerde, olarğa qoşulıp, futbol oynay. Şahmat da oynay. Şahmat degenleri acayıp bir oyun eken. Şunıñ içün Murat, bu oyunı öğrenmegence, Tairge raatlıq bermedi.

Bir kün aqşam Murat evlerine qaytacaqta, Tairniñ babası işten qayıp keldi de, negedir quvanıp, oğlunu elleri üstüne aldı, töpege köterip erkeledi, soñ evge kirip ketti.

— Anam ayta, — dedi Murat, — meni de babam böyle seve eken...

Bu sözləri aytqanda, Muratnıñ közleri yaşlandı.

— Saña ne oldu, Murat?

Murat iç bir şey aytmayıp, azbardan çapıp ketti. Tair onıñ artından qıçırdı:

— Murat, unutma, yarın da kel!

III

— Bilâl emce, siz benim babamıñ bile ediñizmi?

Qapusu ögünde çeçek suvarayatqan Bilâl aqay, fiskisini yerge qoyıp:

— Ebet, pek yahşı bile edim, — dedi ve Muratnıñ muñlu közlerine baqtı. — İşkiri ve namuşlı bir adam edi. Yalan aytqan, hırsızlıq yapqan adamlarıñ körer közü yoq edi.

Bilâl aqay azbardaki skemlege oturdı, Muratnı öz yanına çağdı:

— Kederlenme, otur, Murat. Bu cenk on biñlernen balanı öksüz qaldırdı. Sovet ükümeti öksüzlerni unutmay. Saña da yardım bere. Mına bu yardımdan faydalanıp, oqu, oğlum, babañ kibi namuslı, temiz vicdanlı bir adam ol. Kerçek, soramağa unuttqanım, sınıf keçtiñmi?

Muratnıñ çırayı bozuldı. Merhum babası aqqında o qadar yahşı şeyler eşitken soñ, elbet de doğrusını aytmay kerek. Lâkin indemedi.

Bilâl aqay, iç bir şeyden haberi olmağan adam kibi, bergen sualini tekrarladı:

— İşaretleriñ yaramay yoqsa, Murat?

Muratqa aytmayı qıyın olsa da, er alda söylemek kerek oldı:

— Sınıfta qaldım...

— Oğlum, Murat, seniñ yapqanıñ nedir şu? Eşitkenime köre, sen istidatlı bir bala ekensiñ. Bu işte bir yañlılıq yoqmı eken? Tüzetirmiz, mıtlaq tüzetirmiz. Yaz tatilinde yahşı azırlan da, soñ beraber ocağa barıp, qana, oca, Muratnıñ bilgisini bir daa teşkeriñiz, dermiz. Amma baq, mashara olmayıq. Küçüñni ayamadan oqu, azırlan! Belki dostuñ Tair de yardım eter?

— Eter, — dedi Murat başını kötermeden.

— Çoq yahşı, oğlum, demek aňlaşdıq: imtianağa beraber baracaqımız...

LUĞAT:

baştaqlıq — бешкетування,
пустощі
dülger aleti — теслярський
прилад (пристрій)
istidatlı — талановитий
kederlenmek —
засмучуватися
terenden köküс keçirmek —
глибоко зітхати
mashara olmataq — не
осоромитися
muñlu — зажурений

öksüz — сирота
tazirlemek — сварити,
давати прочухана
tüzetmek — виправити
(помилку)
çıraı bozuldı — змінився в
обличчі
erkelemek — пестити
yazıq — жаль, шкода
ayamadan — не шкодуючи
samolöt modeli = esk.: uçaq
imseli

Sual ve vazifeler:

1. İkâyenin serlevasını ve müellifini aytañız.
2. Suallerge cevap beriñiz.
Bilâl aqay Muratnı ne için seve edi? O, Muratnı nasıl nasiatlay edi? Bilâl aqay Muratnıñ ocasını körip, neni bildi? Ocanen Bilâl aqay arasında olup keçken subetni tapıp oquñız. Oca Tairniñ evine ne için bardı? Tair ocasına Bilâl aqqında nelerni ikâye etti? Murat Tairnen beraber neler yaptılar? Balalarnıñ dostluğı kün-künden ne için qaviyleşti? Murat ve Bilâl ağa arasında olđan subetni tapıp oquñız. Bilâl ağa Muratqa neler yapmağa tevsiiye etti?
3. İkâyenin baş mevzusını aňlatqan satırnı tapıñız.
 - a) Dostlar bir-birine diqqatlı olup, daima yardımđa kelmek gerekler.
 - b) Balalar ömürde bilginiñ emiyetini aňlap, oqumaq, yahşı arqadaşlarından nümüne almaq, kimnen dost olmaq mümkün, kimnen ise mümkün olmađanını aňlamaq gerekler.
4. Doğru cevapnı saylap alıñız. Murat imtihanlarđa azırlanmağa tırışacaq, çünkü:
 - a) nevbetteki sınıfqa mıtlaqa keçmek ve sınıfdaşlarinen oquvını devam ettirmek istey;

b) Bilâl ağanı qasevetlendirmeye, onıñ göñlüni qırmağa istemey;

c) o, mesüliyetli oğlan olğanını öz-özüne isbatlamaq istey, em de oña yahşı oqumaq, kelecekte anasına işançlı tayanç olmaq kerekligini añlay.

5. Metinniñ er bir parçasını adlandırınız.
6. Metinni daa bir kere oquğan soñ, onıñ mündericesini tariflemek için sualler tiziñiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Mektebim

Mektep benim tayançım,
Subetdeşim, sırdaşım,
Bilgi alğan ocağım,
Şavle saçqan çırağım.
Dağlar başına çıktım,
Çoqraq suvları içtim.
Ocam, sizni sağındım,
Sıcaq bağırıña keldim.

Çoq yerlerge men bardım,
Taqdirimni sınadım.
Hatramdan sen çıqmadıñ,
Yıldızlarğa yol aldıñ.
Sınıf odama kirdim,
Raleme men qavuştım,
Dostlarımni men añdım,
Göñlüme melem taptım.

Seyare Mecitova

LUĞAT:

añmaq — *згадувати*
göñül = can, qalp
mel(h)em = mında: ilâc
sırdaş — *тут: співрозмовник*

taqdir — *доля*
suvları = şive: suvlarnı
hatramda = hatıramda

SARF

Haberniñ müim ve ikinci dereceli qısımları. Artıq malümat

Mektepte malümat ile tanıştıрмаğan, yañısını bermegen ve haber etmegen bir fen yoq. Lâkin, bunen beraber, biz artıq malümat berilgeni, qıyın menimsenilgeni, atta añlaşılmağanı aqqında da eşitemiz.

Keliñiz, başta bir malümat ve haber ne olğanını anıqlayıq.

‘**Haber**’ istilası evel belli olmağan vaqia, adise, esnaslar aqqında malümatdır (*malüm* — belli demektir).

Mında şunu bilmek müimdir ki, öz-özünen malümatnıñ qıymeti yoq. Onıñ maiyeti şundan ibarettir:

- malümatnı bergen obyekt — *ceryandır*;
- malümatnı elde etken obyekt — *qabul etici*;
- alıp berüv esnası — *haber berüv esnasıdır*.

Yañı malümatnı añlamasına insan daima belli bir meseleni çezmeli, çünki yañı malümatnı añlamaqñıñ şekillenmesi aqliy faaliyet ketişatında olup, onıñ neticesi ola.

Malümatnıñ ‘añlama’sına eñ sade iş kelişir — metinni oqumaq ve cümleni ‘*Bu metinde ... aqqında denile*’ kibi sözlernen şekillendirip yekünlemektir.

Esas sözler usulı, ya da ‘metin telegramması’

Metindeki er angi malümat müim ve müim olmağanğa bölüne. Metinni işlemede talebeler anahtar sözlerini tapıp ayıralar. Olarnı añlamağan alda, ocağa muracaatnen bulunalar.

Soñ olar ‘metin ne aqqında?’, ‘kim/ne yapa?’ ‘bu müimmi/yoqmı’ kibi suallerge cevap bereler. Neticede malümatnı ‘elekten keçirip’, müim soyunu saylap, ikinci derece soyunu çette qaldıralar (şöyle etip ‘metin telegramması’, yani baş sözleri qala). Böyleliknen, talebeler baş malümatnı ikinci derecelisinden ayırmağa öğreneler.

Meselâ, 6-cı sınıf içün ‘Ayatfenlik’ (‘Biologiya’) dersliginden bir metin parçasını alayıq.

‘Mahlüqlar öyle himiyeviy unsurlardan (*элемент*) ibaretler ki, olarnı er angi tabiiy cisimde tapmaq mümkün’. Lâkin farklılıqlar da bar. Episi vucutlarnıñ esas himiyeviy unsuru Karbon (C) — kömürşece olur. Bu unurnıñ özüne has hususiyetleri bardır. Er bir Karbon diremtenniñ (*частинка*) daa dört diremtennen birleşmek, em de eñ müimi, Karbonnıñ diger diremtenlerinden birleşip, uzun zincirçıqlarnı teşkil etmek qabiliyeti bardır. Soñkilerine, esasqa dep, diger himiyeviy unsurlarnıñ diremtenleri qoşula. Böyle etip konstruksiyanıñ negizi Karbon olğan vucutsel maddeler teşkil etile. Bu, canlı maddenıñ esasıdır’.

6-cı sınıf için 'Biologiya' dersliginden, 2014 s.

Usuliy üslübine binayen:

- Metin ne aqqında? / Karbon (kömürşece) aqqında.
- Karbon nege deyley? / Bir himiyeviy unsurğa Karbon deyleyler.
- O, ne yapa? / Diger diremtenlennen birleşip, vucutsel maddelerni teşkil ete.
- Karbon nege kerek? / O, canlı maddenin temelidir, onsu bir vucutsel madde teşkil olunmaz.
- Bu müimmi — yoqmı? / Bu, müimdir, çünki biz türlü vucutsel maddeler ve canlı maddenin özü nasıl teşkil olunğanını bilip olamız.

1-iş. Metinni oquñız. Bu metinde ne aqqında söz yürsetile? Onda berilgen müim, ekinci dereceli ve artığ haberni ayırñız. Siz müim dep sayğan haberni defteriñizge köçürip yazıñız.

Bizim mektebimiz tış körünişinen başqa mekteplerden farqlanmay: büyük binamız, sport meydançığı, bağça, çeçek bağçası, yolçıqlar boyu skemleler bar.

Sınıf odaları yahşı donatılğan. Sınıf qapısını açıp baqsañ, bu sınıfta nasıl ders berilgenini birden añlamaq mümkün. Sınıf odalarımıznı temiz tutamız, içinde er kes özünü raat duya. Er kün odalarnı özlerimiz temizleyemiz, oda çeçeklerini asraymız. Çeçekler eñ çoq biologiya sınıf odasında.

Er kün saba biz büyük isteknen mektepke baramız. O yerde bizni merhametli, amma talapçan ocalar bekley.

2-iş. Metinni oquñız. Bu metinde ne aqqında söz yürsetile? Metinde artıq malümat berilemi? Metinin mündericesine sualler tiziñiz. Metinni 1–2 cümleden devam etiñiz. Begengen parçanı köçürip yazıñız.

Bizim qırımtatar tilimiz öz halqınen beraber peyda oldı. O qadimiy tildir ve bugünkü küngece saqlanıp keldi. Baba-de-delerimiz iç bir vaqıt ana tilimizge, urf-adetlerimizge diqqatsız olmadılar. Olar ana tilimizni mükemmel bile ediler. Olar asırlar boyu toplağan medeniyetimizni, tarihımızni, edebiyatımızni qorçalap keldiler.

Bizler qırımtatarlarımız, öz Vatanımız — Qırımnda yaşaymız. Vatanımızğa saip olmaq içün öz ana tilimizde serbest laqırdı etmege, ana tilimizni sevmege ve qorçalamağa borclumız.

3-iş. Şiirni oquñız. Ne aqqında söz yürsetile? Mektep mevzusında (3–4 replikadan ibaret) subet tiziñiz. Şiirni ezberleñiz. Ezberlemesi faydalımı?

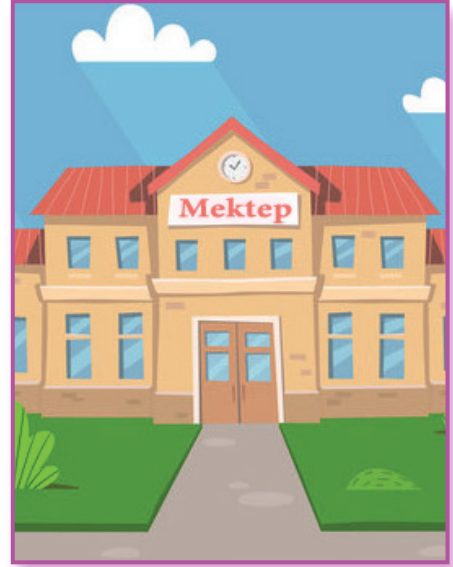
Mektebim

Bilgi çoqrağı —
Aziz mektebim.
Pek keñ quçağñ.
Sevem seni men.

İlim ve şadlıq
Beresiñ maña.
Men içün oldıñ
Ekinci ana.

Bilem, berirsiñ
Daa çoq bilgi.
Hızmet eterim
Bilgiñnen ilge.

İsa Abduraman

4-iş. Metinni oquñız. Bu metinde ne aqqında söz yürsetile? Onı müim, ekinci dereceli ve artıǵ malümatına köre talil etiñiz. Mündericesine 3–4 sual tizip yazıñız. Keçmişimiz aqqında fikir yürsetiñiz.

İnqilâptan (*революция*) evel Qırımnda balalar başlanğıç mekteplerge qatnağanlar. O mekteplerde üç yaşından altı yaşına qadar balalar oquy ediler. Mekteplerde ekseriy allarda ruhaniyeler

(*представник духовенства*) ders bergenler. Mektepte keçilgen derske ana-babalar da kele bile ediler. Ekseri vaqıt mektep imtianları bütün cemaat ögünde keçe edi.

Mektepte tertip-nizam yüksek seviyede olğan. Oqutuv arap urufatında olğan. Balalar muqaddes kitap — Qurannı serbest oqup, ahlâq qaidelerini (*етичні правила*) de bilgenler. Yerli halq Qurannı oqumağa bilgen talebelerge ayrıca ürmet-itibar köstere edi. Daa soñra mekteplerde yazuv ve esap fenleri ögretilip, elifbe kitapları da peyda olğan.

İnqilâptan evelki Qırımda 500-ge yaqın mektep olıp, olarda 17000 talebe tasil alğan. Bundan ğayrı, Qırımda çalışqan 32 medresede 1440 sohta (*бурсак*) oquğan. Medresede tasil alğanlarğa sohta degenler. 1870 senesinden Qırımda qırımtatarlar içün rus mektepleri açılmağa başlanğan. O mekteplerde tuvğan tilde oqumağa ruhset etilgen edi.

5-iş. Metinni oquñız. Bu metinde ne aqqında söz yürsetile? Onı müim, ikinci dereceli ve artığ malümatına köre talil etiñiz. Mündericesine 3–4 sual tizip yazıñız. Oqułğan malümat esasında dialog tiziñiz.

Dünyanıñ çeşit memleketlerinde balalar nasıl qaide ve qanunlar boyunca oquğanlarinen meraqlanasıñız mı?

Tailandda bütün oğlanlar balalıq çağından tay boksınen oğraşalar, qız balalar ise tay massajı esaslarını ögreneler. Bundan sebep tay boksı ve massajı bütün dünyağa bellidir. Yaponiyada ocalarınıñ çoquısı — erkekler. Em de Yaponiya mekteplerinde aşhaneler yoqtır, balalar rale başında oturıp aşaylar. Vyetnamnıñ bütün mekteplerinde ise talebeler yoga ve gimnastikanen oğraşalar. Qıtayda da talebeler derslerge keçmezden evel gimnastika yapalar. Qıtaylı talebeler oquvğa çoq vaqıt ayıralar: saba 8-den 16-ğa qadar oquylar, soñra qoşma ders alalar. Yaz tatili ise olarda olğanı-olacağı bir ay qadar devam ete. Bangladeşni alsaq, o yerde suv üstünde yerleşken 100-den ziyade mektep bar. Olar qayıqlar üstünde turalar. Çünki Bangladeşte taşqınlar sıq-sıq ola. Buña baqmadan, böyle mekteplerde kitaphane ve internet bar. Mekteplerniñ özleri ise küneş batareyaları esabına çalışalar.

6-iş. Cümlelerni oquñız. Оларны мүім, екinci dereceli ve artığ malümatına köre talil etiñiz.

- Bizim dedelerimiz bu tilde laf etken, yırlağanlar, çıñlar tizgenler. Ne qadar meşur adamlarımız bu tilde destanlar, eserler yaratqanlar! Olar bizlerge ana tilimizniñ baylığını, dülberligini, tükenmez çoqraq suvu kibi temizligini yetiştirmege istediler.

- Digerler için ana til — qonuşma vastası, tabiiy bir şey olsa, bizim için ise ana tili — baylıq, ğururımız, vasiyet, emanetimiz, ümüt, keleceğimiz, silâ, küçümüz, ‘büyük sıırımızdır’.

- Gençler şunu bilmek kerekler ki, qırımtatar tilini başta bir ana tilimiz olđanı için bilmek, sevmek kerkemiz.

‘Qırım’ gazetiniñ saifelerinden

7-iş. Bir söznen aytıñız.

Bilgi çoqraqı. Anda balalar oquy. Alâ oquğan bala. Dersler arasında ne ola? Tahtadaki yazuvını ne sürte? Neniñ içinde mektep aletlerini taşıylar? Talebeniñ masası. Renkli qarandaşlarnen, boyalarnen ne yapalar? Onıñnen yazalar. Anda dersler cedveli ve ev vazifeleri yazıla.

(çul, qalem, qalem, mektep, kündelik, alâcı, rale, resim, teneffüs, bor)

8-iş. Mektepler ne için açıla? Doğru ibareni saylap alıñız.

a) Mektep yañı dostlarnı tapmaq için imkân. Mektep çağında peyda olđan dostluq adette eñ qaviy ola.

b) Mektepler balalarnı oqutmaq ve olarğa evelki nesillerniñ tecribesini aşlamaq için meydanğa ketirile.

c) Mektep faydalı ayat tecribesini qazanmağa imkân yarata.

9-iş. Dialognı tamamlanıñız. Noqtalar yerine manasına köre kelişken replikalar qoyuñız.

— Bugün kaç dersniñ bar edi?

— ...

— Ana tili dersinde ne yaptıñız?

— ...

— Oca derste ne yaptı?

— ...

— Ya oca aňlatqanda talebeler ne yapa ediler?

— ...

— Soňra ne oldı?

— ...

(Talebeler ocanı diňley ediler. Bugün beş ders bar edi. Oca yaňı mevzunı aňlattı. Soňra oca talebelerge sualler berdi. Oqudıq, yazdıq, cümleler tizdik.)

10-iş. Beraber külüşeyik.

I.

— Ne ağlaysıñ ya?

— Kitabım o qadar kederli...

— Ya nasıl kitap?

— Algebra.

II.

— Anam, tünevin ocamız Zamirni evge qaytardı.

— Ya ne için?!

— O, mektepke betini yuvmayıp keldi.

— Pek yahşı yapqan ocañız!

— Bugün ise bütün sınıfımız betin yuvmayıp keldi!

EV VAZİFELERİ

1. Ana tilimiz aqqında atalar sözlerini tapıp yazıñız. Olarñıñ teren manasına yetiñiz. 5-şini öğrenip keliñiz.
2. Qırımtatar mektepleriniñ ananeleri barmı? Buña cevap tapmaq için, bölgeñizde olğan mekteplerniñ işinen meraqıñız, ananeleri aqqında netice çıkarıñız. Malumat ağlarından Alma-Tarhan, Büyük Onlar, 5-ci Bağçasaray, 42-ci, 44-ci Aqmescit kibi ve diger qırımtatar mektepleriniñ yaşayışınan tanış oluñız. (*Vazife yuqarıda berilgen 1-iş esasında becerilir.*)
3. Ana tilimizge öz turğun munasebetiñizni şekillendiriñiz. Fikriñizde onıñ müimligi, ömür boyu kerekligi, milletniñ birliğı ve insanıñ inkişaf etüvinde emiyeti aqqında tüşüniñiz.
4. Sınıfdaşlarıñızniñ ikâye etüvinde müim, ikinci dereceli ve artıq malumatını tapıñız. Böyle talil sizge ileride ille yerinde ve kerek haber bermek qabiliyetini işlep çıkarır.

3-üncü afa

Küz *Rıza Halid*

Altın saç küz keldi —
Tabiat yırıcısı.
Boya bar elinde
Em şevqlı fırçısı.
Qanatlar kerdı o
Ormanğa, dağlarğa.
Yañı renk berdi o
Bağça ve bağlarğa.
Fırçını töpeden
Öyle bir uzata,
Yoruluv bilmeden
Etrafını yırlata.
Dallardan dallarğa,
Terekten terekke

Toqtamay uça o
Eñ erek erekke.
Soñ enip, yılğalar
Boyundan adımlay,
Emenler yanalar,
Sansarçıq çıraqday.
Yem-yeşil yapınca
Kiygen tek serviler.
Bezengen sankim bir
Dal fidan qızdayn.
— Güzellik! — dey maña.
— Kel yaqın, köz taşla:
Şavleler topla da,
Şiirler bağışla.

Özünce cilveli
Ve nazik küz küle.
Gönlüme aenkli
Ezgiler töküle.

Ne güzel ressamıñ,
Er boyañ pek dülber...
Aevli firçına
Eşq olsun, ey çeber!

LUĞAT:

aevli — *полум'яний*
aenkli — *гармонійно*
dal = pıtaq
dal fidan (boylu) = ince end-
amli — *стрункий*
yoruluv bilmeden = boldurma-
dan, boldurmayıp
yılğa — *долина*
çıraçday = çıraç dayın, çıraç kibi
servi — *кипарис*

cilveli — *тут: чудовий, привабливий*
şevqatlı — *співчутливий*
ezgiler töküle — *люблюсь мотиви*
enmek = tüşmek — *опускаться*
eşq olsun! — *молодець!*
yañı renk = yañı tüş — *нова барва*
yarınca — *накидка, мантія*

Sual ve vazifeler:

- Şiirni ifadeli oquñız. Oquğan şiirniñ serlevasını ve müellifini aytıñız.
- Şiirde küzniñ angi alâmetleri aks ettirilgen? Şiirni diñlegende, tabiatniñ angi manzaralarını köz ögüne ketirdiñiz? Küz tabiatını nasıl renklerge boyalağanınen bağı satırlarını tapıp oquñız. Müellif küzni küneşnen tasvirlegen dörtlükni tapıp oquñız. Şairge kim ve ne muracaatta buluna? Soñki dörtlükte şair küzni nenen qıyaslay ve oña ne tiley? Şair küz tabiatınıñ güzelligini, onıñ keyfini ifadelep oldımı?
- Şiirniñ esas fikrini ifadelegen satırını tapıñız:
 - Küz insanğa sıcaq renkler çeşitligini bağışlay, olar köz qamaştırıp, gönülge de samimiylik duygularını aşlay ve böyleliknen keyfini kötere.
 - Küz soluluğı ve tınışlığınıñ belli alâmetleri oquyıcınıñ gönlünde ğam-keder duyguları ile seslene.
- Küzniñ renkleri angi satırda berile?
 - sarı, portaçal tüş, qırmızı, qaverenki;
 - qırmızı, gülgülü, pempe, mor tüş;
 - mavı, kök, qara, qaverenki.

5. Manadaş söz sıralarını oquñız. Olardan qaysı sözler şiirde rast-keldi?

Elinde — qolunda; dal — pıtaq; toqtamadan — vira; şavle — ışıq; aenkli — garmonik; ezgi — nağme — maqam — ava — qayde; çeber — usta — becerikli.

6. Cümlelerni devam etiñiz:

1. Men küzni begenem, çünki ...

2. Küz insanğa ... bere.

7. **Ev vazifesi.** Şiirni ifadeli oquñız, parçasını ezberleñiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Küz

Küz keldi. Bala-çağa
Kete meyva cıymağa.
Bu vaqıt bol bereket
Bağçada olur, elbet.

Alma pişer sararıp,
Ceviz tüşer qararıp.
Narnıñ tüşü qırmızı,
Sanki, dersıñ, qız yüzü.

Şeftali, armut, yüvez,
Ayva, fındıq iç bitmez.
Toldı-taştı ortalıq,
Tabiattan bu baylıq.

İbrahim Seitabla

SARF

Zamir: mana ceetten hususiyetleri

Saygılı talebeler, **zamir** degen söz çeşitiniñ eñ esas hususiyeti şunda ki, o, diger adlav söz çeşitleri yerine qullanılır. Şunıñ içün o, bir türlü degil, çeşit-çeşittir. Yani bazı zamirler isim yerine qullanılrsa, meselâ:

Bazirgân **Alimni** tanımağan ve onı evine alıp barğan (**masal-dan**);

digerleri cümlede sıfat ya da zarf yerinde rastkelir:

O kün — **bu** kün aradan aman-aman üç ay keçti,

Oğlunıñ qaşları **nasıl** edi, Mustafanıñ esinde yoq. (Ş. Alâdin)

Zamirlerni, yuqarıda belgilengen söz çeşitlerinden birden ayırmaq qıyın ola. Bu alda siz, zamirge sual bergeniñizden ğayrı, daa o, mana taşıymı kibi sualge cevap tapıñız. Demek, söz belli bir mana taşısa, o, adlav söz çeşitine ait olğanını köremiz. Aks alda zamir olur:

Bu — Dilâverniñ oğlu... Saçları da **oniñkine** beñzeyler. Qaşları, qulaqları **episi**... Belki **oniñki** kibi degildir. (Ş. Alâdin)

1-iş. Parçalarını oquñız. Zamirlernen cümlelerni köçürüp yazıñız.

Müdirimiz edebiyat aqşamlarında, çeşit bayramlarda bizlerge özlerimiz yazğan şiirçiklerni oquttırır edi. (Z. Qurtnezir)

Nüsret ağa yer süre, ağaç, kömür, piçen, kübre taşıy. O, ağır tabiatlı, tıştan baqqanqa sert çıraylı körünse de, yahşı adam (İ. Paşi)

Abiltar ağa bütün kün dağda bulındı. O, köyge kirgende, küneş endi Qurtluq qırlarınıñ artına qoğan edi. (İ. Emirov)

2-iş. Nümünege esaslanıp, zamirlernen cümleler tizip yazıñız. Cümlelerni dostuñız, urba ya da bir de bir azbar/kümes ayvanı aqqında tiziñiz.

Nümüne: Bu — benim yañı kitabım. Onıñ cıltı qaverenki. Saifeleriniñ episinde renkli resimler bar.

3-iş. Metinde ne aqqında söz yürsetile? Metinni başta içten, artından ses çıkarıp oquğan soñ, ikâye etiñiz.

Sentâbr ayınıñ başından avalar yavaş-yavaş daa da suvuqlaşa. Saba turğanda otlarınıñ üstü ağarıp başlağanı közge taşlana. Ava taze. Gölçikler yapraqlarnen tolıp qala. Küz yağmuru sepeley. Yazda yağmur tez keçe. Küzde ise yağmur sıq-sıq yağa. Gopraqlar eppeyi vaqıt sılaq qala. Hususan çöl tarafında yollar pek

balçıklı ola. Yeller de toqtamay ese ve urluqlarnı uzaq-uzaqlarğa alıp kete. Tarlalar da yavaş-yavaş sararıp başlaylar. Yalınız çam, servi ve narat terekleri yeşerip turalar.

• *Tekrarlanğan sözlerni zamirlerge deñiştiriñiz ya da tüşürriñiz. Bundan ğayrı, cümleler arasında qoşma, peyda olabilir tamamlayıcı fikirleriñizni de ikâyeñizge zamirler vastasinen kirsetmege tırıñız. Meselâ:*

• *Küz yağmuru sepeley. Yazda o, tez keçe. Küzde ise ↓ sıq-sıq yağa.*

• *Topraqlar eppeyi vaqıt sılaq qala. Hususan çöl tarafında yollar **ondan** pek balçıklı ola.*

4-iş. İfadeli oquñız. Aqlıñızda tutıp, defteriñizge yazıñız. Şiirde berilgen levhalarnı zamirler yardımnen ikâye etmege tırıñız.

Sıcaq yaz artından küz kele,
Çeçekler başların egeler.
Yapraqlar sararıp yerlerge töküle,
Soñ qarlar dallarnı bükeler.

Seitümer Emin

5-iş. Oquñız. Aqlıñızda tutıp, defteriñizge yazıñız. Yuqarıda berilgen şiirni qullanıp, küzniñ esas çizgilerini qayd etiñiz. Şiirde berilgen levhalarnı zamirler yardımnen ikâye etmege tırıñız.

Küçlü yel dallarnı endire,
Quşlarnı quvalay ormandan.
Aşığıp qapımdan küz kire,
Daa yaz çıqmadı qapımdan.

Riza Halid

6-iş. Cümlelerni doğru tertipke qoyıp, tapmacanı oquñız. Cevabını tapıñız.

Küneş şavlesin saqlay,
Sarılı-allı er yaqlar,
Töküleler yapraqlar.
Ökünip bulut ağlay.

7-iş. Metinni oquñız. Keniş olmağan (tek müptedası ve haberinden ibaret olğan) cümlelerni ikinci derece azalarinen tamamlañız. Metinde küzniñ angi çizgileri qayd etile?

Yapraqlar töküldi. Ot-ölenler sarardı. Ava deñişecek. Belki topraq buzlaycaq, belki qar yağacaq, çünki küz bitmek üzre. Bitmek üzre... lâkin bitkeni yoq. Terekler susa, mazun aqqan suvniñ aenkine diñlenip turalar. Kimerde uzaqtan küçlü yel ese. Dallar teprenip alalar.

Şimdi ava buluth. Tosat-tosat ruzgâr uluy... azbar üzerindeki yapraqlarnı aylandıra-üyürildire, uzaqlarğa alıp kete.

Safter Nagayev

8-iş. Metinniñ imlâsını yazıñız (diktant).

Küz

Yılñın er bir mevsimi köylüler için biri-biri artından yapılması kerek olğan işlerini hatırlata. Hususan, küz ayları yalı boyunda yaşlarğa eñ mesüliyetli davranmaqnı talap etken vaqıt ola. Cevizlerni qaqmaq, yüzümlerni cıyıp podvallarğa taşımaq, soğanlar çıkarılğan soñ, bağ-bağ örip, keç pişken alma, armut, erik, yüvez, hurma, incirlerni cıyıp, qurutmaq kerek ola. Tamam şu vaqıtları da dağlarda bereket nomay ola. Ahlap, accı alma, qızılçiq, muşmolla, fındıq ve diger dağ yemişleri de pişeler. Demek, vaqıt tapıp, ormanlarğa çıqmaq, o yerdeki bereketni de toplamaq kerek.

Zaten, küz aylarında ormanlarnıñ ayrıca dülberligi ola, çeşit renkke kirgen yapraq töküle başlay, terekler siyreklenen gibi ola. Çamlıqqa kirseñ, yel olmağanda bile, çamlar şuvuldap turalar, güya biri-birinen sırdaşalar.

Cevdet Ametov

9-iş. Oquñız, teessuratlarıñıznen paylaşıñız.

Mektep ikâyesi

Endi üçüncü yılı Türkiyenin İzmir şeerinde mektep mücizeleri ola. Keçken yılı başlanğıç mektebine sarı mışiq balası keldi. Balalar oña süt ketirip, aşatmağa, oynamağa başladılar. Mışiq da mektepni daa sıq ziyeret etmege başladı. O, hususan

3-ci sınıf talebelerinen oturmağa seve. Mektep hadimleri mışıqı temizlediler. Balalar da onı Tombo dep adlandırdılar.

Ocalar, balalarınñ daa sakin, muqayt olğanlarını, Tombonı qorquzmayıq dep, qıçırmağanlarını sezdiler. O, derste özünü zadekân (*интеллигентно*) alıp bara. Kimerde derslikniñ saifesini aylandıрмаğa yardım ete. Em ocanı da büyük diqqatnen diñley! Balalar öz sevimlileri aqqında ikâye tize, prezentatsiya azırlaylar.

Er vaqıt olğanı kibi, mektepte mışıq olğanını begenmegen bir ana-baba tapıldı. O, şikâyet yazdı, bundan soñ Tomboğa ev tapıldı. Üç kün Tombo mektepke kelmedi. O, yañı evniñ penceresi yanında, aşamay-içmey oturğan. Mektepte de onıñ artından balalar ökür-ökür ağlağanlar. Bundan soñ mektep memüriyeti, Tombonı mektep hadimleri sırasına kirsetmek qararını çıqardı. Onıñ şahsiy işi peyda oldı, ve o, becerecek vazifeler cedvelini tizdiler. Tombonıñ qaytması bütün mektep içün bir bayramğa çevirildi. Şikâyet yazğan ana-baba onıñ ve bütün mektep ögünde afu soradı, soñ ise mışıqqa boyun qayışınen (*нашыйник*) bir gerdanlıq bağışladı. Daa külünçli bir qaide uydurılğan — Tombo saylap, üstüne yatqan defter saibiniñ derste yazmamağa aqqı bar eken. Em şunu jurnalda ayrı qayd eteler.

Şimdi Tombo kene üçüncü sınıfqa qatnay, oña Üçüncü sınıfniñ Sarışın Müdiri (*Рудуватий Директор*) deyler.

• *Metinge esaslanıp, mektep ömrüñizde olup keçken bir de bir külünçli ya da şaqalı vaqia aqqında ağzaviy şekilde ikâye etmege azırlanıñız.*

10-iş. Eserden parçanı oquñız. Cümlelerde zamirlerni tapıñız. Olar angi söz çeşiti yerine qullanılğanlarını qayd etiñiz.

...Safi avtobustan Qaralez köyüne kelip tüşti. Lütfi ise onı qarşılap yetiştiramadı, bütün belâ bundan başlandı. Soñki künleri Safi avtobusta tıñç otura ve avtobus vadiy yanından keçip ketkende, anası köre ekenmi, dep tüşüne. Köyge kelse gende ise, aydavcığa kibbarlıqnen teşekkür bildire. Lâkin bugün rus balalarını bu vaziyet, ğaliba, quvandırmadı.

— Qayda ketesiñ?

— Evge.

— Sen kelgen pis, fuqare Özbekistanğamı?

— Men Adım-Çoqraqqa ketem. Lütfen, yol beriñiz, keçeyim, — dedi Safi eyecanlanmamağa tırışıp, yavaştan. Eger Lütfi onı qarşılamağa kelmegen olsa bile, raatsızlanmağa sebep yoq edi, balalar o qadar çoq degil ve yanlarından bir kaç büyük insan da keçip keteyata.

— Oy, Adım-Çakrak, — telâffuzını deñiştirip, taqlid etti balalar.— Böyle yer mında yoq.

— O qırımtatarca ‘samozahvat’.

— Mında bir yerde, bir direm teşik bile tatarlarınıñki degil.

— Olmaycaq şey aytmañız.

Safi özüne bu bir-eki baladan qorqmamağa qarar berdi. Milis ve dostluq, muabbetlik duygularını köstermegen yerli eali bütün vaqtını coyıp, bosağaları yanında otura, demek mümkün. Olarğa yaqınca olğan büyüklerden bir-ekisi meseleleni añladı, lâkin tek seyir etip, sanki dersin, bir eglencege, baqıp turdılar. Safi çantasını omuzına taqtı ve ögge yol aldı. Apansızdan bir şeyge sürünip yerge yığıldı. Çantası qolundan atılıp ketti, avuçlarını ise bor kibi beyaz taşlı yolğa bar quvetinen yandırdı. Safi kerçekten de taşqa süründim dep, belledi — ne qadar ahmaqlıq. Şu daqqası ise nasıldır ayaq Safiniñ çantasını tepip yiberdi. O zaman Safi oña çaltayaq qoyulğanını añladı.

— Sen bunı ne içün yaptın? — soradı Safi tizlerine köterilip. Lütfi şimdi peyda olsa, yahşı olur edi, dep keldi onıñ aqlına. — Qaytar da ber çantamı.

— ‘Yük!’ İstemeymiz! — Ayaqlar çantasını tepip, dollandıralar.

— Çanta sasıy.

— İçine üylelik yemeği bar, fu, şimdi qusarım.

— Pişirilgen qoymın köz elmaları...

Aşıqqan ağır adımlar sesi, urulğan yumruq davuşı eşitildi ve Safi Lütfini kördi...

Lili Haydnıñ ‘Hayal mekâni’ndan

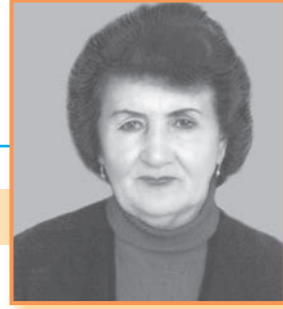

EV VAZİFELERİ

1. 'Küz' aqqında toplağan fikirleriñiz esasında umumleştirici bir ikâye tertip etiñiz. Onıñ er ekinci-üçünci cümlesinde zamirlerni qullanıñız.
2. Berilgen cümlelerde zamirlerni tapıñız. Olar angi söz çeşiti yerine qullanılğanlarını qayd etiñiz.
 - Anası Safiniñ saçlarını yavaştan ohşap qabarttı. Sen dostlarıñnı sağınadırsıñ, doğrumı? Samarkandda seni evde körmey edik. Daima olarnen meşğül ola ediñ.
 - — Sizni anda bedava alıp barır. O, pek yahşı insan. — Kederli köküs keçirdi. — Meni birinci kere körgende: 'Qırımnan bir* şey** ğayıp olğanını daima duya edim. Soñ, qırımtatarlar kelip başlağanda, ne yetişmegenini añladım. Qırım, qırımtatarlar olmasa, tuzsuz ve damsız şorbağa beñzey. Siz Qırımnan lezeti, dadısıñız', — dedi.
 - O qayda ketecek eken?
 - Nasıl olsa da, men onı tap bu derecede ağır olur demedim, ya sen? İsmetnen bir özüm, evsiz, qocasız qalırım dep, aqlıma bir* vaqıt kelmedi.
 - Evde anasinen beraber birevi bar.
 - — Elbette, benim. Vay, balam, nasıl men seni sağındım!
– Men sizni sağındım.

4-üncü afta

Küz keldi

V. Qırçaq

Kene başlay yapraq sararıp,
Sailler de qalalar bom-boş.
Dalğalarını başı ağarıp,
Yahılarga kelip ura baş.

Yelni yeñip küçlü sedalar,
Yapraqlarını yulqıp qaçalar.
Beyaz atlar minip bulutlar
Kök betini sıypap açalar.

Yaz artından küz kele tezden,
Arman, ambar tolu bereket.
Memnün olup er kes bu küzden
— Yazıq! — derler küz bitse, elbet.

LUĞAT:

ambar — амбар, склад

arman — тік, гарман

küçlü sedalar — сильні голоси

memnün olmaq — бути

задоволенім

sailler — береги

yulqmaq — виривати,

висмикувати

yazıq — жаль, шкода

Sual ve vazifeler:

1. Şiirni ifadeli oquñız, serlevasını ve müellifini aytıñız.

2. Birinci dörtlükte neler aqqında söz yürsetile? Neler bem-be-yaz qala? Neler yalılarğa boş kelip uralar? Küzniñ angi ayında böyle tabiat deñişmeleri başlana?
3. Őiirniñ ikinci drtlginde Őaire nelerni canlandıra? Nasıl kçl sedalar aqqında söz yürsetile? Siziñ fikriñizce, bu kz bulutları merametli ya da auvlımı? Cevapnı Őiirdeki satırlardan tapıp oquñız.
4. çnci dörtlükte kz nelerni bereketnen toldura? İnsanlar ne içün kzden memnn olalar? Kz mevsimi bitkenine insanlar ne içün yazıqsınalar? Bu dörtlükni siz angi telâffuz mitinde oqr ediñiz?
5. Şiirni ifadeli oquñız, ezberleñiz.

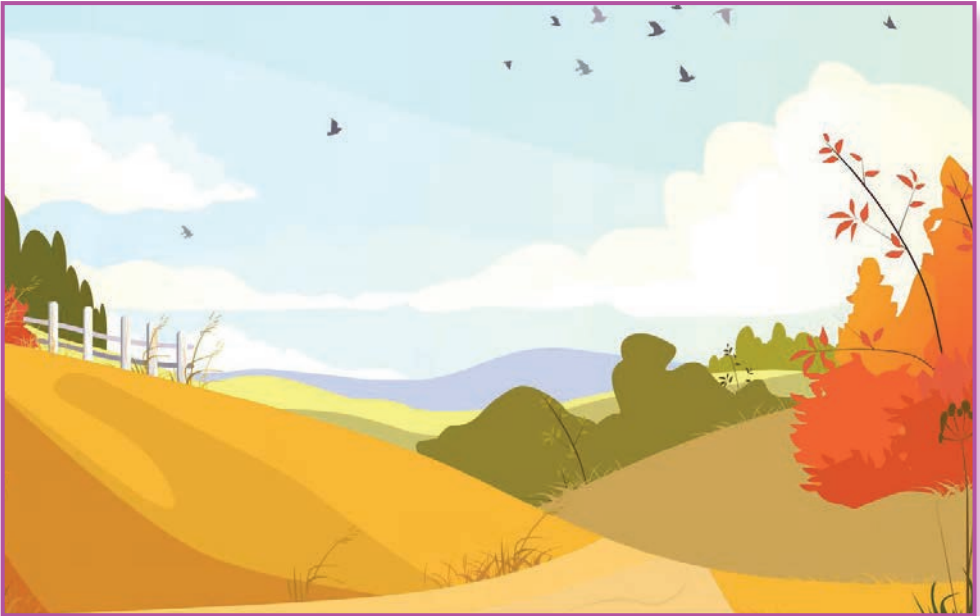

MUSTAQIL OQUV IN

Kz

Kz güzel bir mevsimdir,
Altın renkten bellidir.
Őit tste yapraqlar
Avada uuşalar.

Tereklerni terk etip,
Őeñlene, quvanalar.
'Qaytarma' avasına
Oynap, yerge qonalar.

Kökte bulutlar keze,
Küneş anda gizlene.
Quşlar cenüpke uça,
Ayazlı qıştan qaça.

Künler çoqtan qısqardı,
Geceler de uzandı.
Küçlü yellər üfüre,
Fena ava ketire.

Ardı-sıra toqtamay,
Kök yerge baqıp ağlay.
Ağır qış yuqusına
Tabiatnı azırlay!

Enver Ğafarov

LUGAT:

ardı-sıra — *безперервно,
поспіль*
gizlenmek — *переховуватися*

terk etmek — *залишати*
fena — *поганий, кепський*

SARF

Şahıs zamirleri, olarnıñ türnenüv hususiyetleri

Sayğılı talebeler, siz qırımtatar tilini öğrenirken şunu qayd et-kendirsiniñ ki, cümlelerniñ çoqusında kim tarafından yapılğanı ya da kim olğanı bildirile bile. Bu umumiy çizgisini birinciden siz endi bilgen mülkiyet yalğamaları ve şahıs zamirleri tamamlaydır. Şunıñ tek belli bir şahısnı bildirmey, olar cümleler şekillenüvde müim rol oynay. Yani, cümle haber bildirmekten ğayrı, şahsiyet (personallik) aqqında malümat berir. Bu, umumen türkiy tillerni ayırdı etken bir çizgidir.

Şahıs zamirleri ise nutuqta grammatik şahıs (adam ya da predmet) yerine qullanalar. Olar er üç şahıs ve er eki sayını bildirile bileler: *men, sen, o* — teklikte, *biz, siz, olar* — çoqluqta.

Aşağıda berilgen şahıs zamirleriniñ türnenüv hususiyetine diqqat etiñiz.

ŞAHIS ZAMIRLERİNİN TÜRLENÜVİ

Cedvel

Baş kelişi <i>Kim?</i>	Saiplik kelişi <i>Kimniñ?</i>	Doğrultuv kelişi <i>Kimge?</i>	Tüşüm kelişi <i>Kimni?</i>	Yer kelişi <i>Kimde?</i>	Çıqış kelişi <i>Kimden?</i>	Beraberlik kelişi <i>Kimnen? Kim ile?</i>
men sen o biz siz olar	menim seniñ oniñ bizim siziñ olarniñ	maña saña oña bizge sizge olarğa	Meni seni onı bizni sizni olarni	mende sende onda bizde sizde olarda	menden senden ondan bizden sizden olardan	men(im) ile sennen — sen(iñ) ile onen — o(nıñ) ile biznen — biz(im) ile siznen — siz(iñ) ile olarnen — olar ile

İhtar. Bazıda, mananı quvetlendirmek içün, **biz, siz** zamirleri çoqluqta qullanalar:

Qorantada episi olıp
Altı balamız **bizler**.

.....

Qartbabammen bitam da
Bizim evde yaşaylar.
Bizler dayın er kün saba
Sütlü botqa aşaylar.

Şakir Selim

Bundan ğayrı, şahıs zamirleri, haber vazifesinde bulunaraq, özüne haberlik yalğamalarını qoşa bile: *men — me´n+im, sen — se´n+siñ, o — o´+dır, biz — bi´z+miz, siz — si´z+si(ñi)z, olar — ola´r+dır.*

1-iş. Cümlelerni oquñız, yazıp alıñız. Zamirlerniñ kelişini belgileñiz.

1. Aytıñ oña, men qaytırım. Beklesin!.. (Y. Qandım.)
2. Rica etem, kerek olsam, meni yañğız qaldırma! (M. Abdulganiyeva.)
3. Sen ümütsiñ, sen dermansıñ, seniñ bilgiñ kerçekten küç. Halqlar dalğaniñ ortada qalmayıq biz bir avuç. (E. Emirov.)
4. Tek özüñni coyma, balam, yollarda, yavruçığım, sensiñ benim aynenim. (Y. Qandım.)
5. Mavı bayraq tiklendi, tiklenecek,

inşalla, Qırım bizim olacaq, Qırım bizim, inşalla! (Y. Qandım.).
Meni duadan unutmañız... (Ü. İpçi.)

2-iş. Diñleñiz. Yazma şekilde beyan etiñiz. İkâye etken soñ beyanı öz misalleriñiznen tamamlañız.

Sablâ (Tökünti bayramı)

Qara deñizniñ yalı boyu köylerinde sablâ degen yahşı adet olğan. Küzde bağ-bağçalar ve bostanlarda bereket cıyılıp bitken soñ, otlar ve yapraqlar arasında çoq tökünti tapmaq mümkün eken. Ayrı raatlıq künleri mektepliler ocalarınen sablâğa çıqqanlar. Ana saña bayram! Oğlan ve qızlar em tökünti cıyıp, em de qoşulıp oyunlar oynap, şeñlene ekenler. Balalar aqşamğa qadar toplağan fındıq, yüvez ve türlü meyvaların cep, qoyunlar ve sepetlerini toldurıp, büyük quvançnen evlerine qaytqanlar.

3-iş. Oquñız. Adiy plan tiziñiz. Esas fikirlerden soñ er birinde müptedanı zamirge deñiştirip, o aqta qoşma cümleler tertip etiñiz.

Meselâ: *Zaman keçken sayın, yavaş-yavaş künler qısqara, geceler uzay. Olar azbarda iş biteyatqanını, küneş azca qızdırğanını ve qışqa azırlıq körüleceğini bildire.*

Zaman keçken sayın, yavaş-yavaş künler qısqara, geceler uzay. Sentâbr ayınıñ sıcaq, tatlı künleri yerine noyabr ayınıñ suvuq, qısqa künlerinen qıravlı uzun geceleri kele.

Yapraqlar sararıp, yerge töküleler. Keç maalgece açqan küz çeçekleri qıravnıñ şiddetli ayazı sebebinden qızarıp yanalar. Sararıp qızarğan yapraqlar tabiatnı tot renkine büründire. Bütün tabiat yaz tösünü taşlap, qışqa azırlana.

Balalar dolaplardan qalın urbalarını, paltolarını çıkaralar.

Arada-sırada sürüden ayırılıp, keç qalğan köçüci quşların sesleri eşitle.

Bütün tabiat küz bolluğunu taşlap, qış avasına bürüngen. Er kesniñ burnunda qış qoqusı...

‘Qırım’ gazetiniñ saifelerinden

4-iş. Şiirni bir qaç kere oquñız. Aqlıñızda tutıp, defteriñizge yazıñız.

Yaz keçe duyulmay, küz yetip kele.
Kökteki küneşniñ kücü eksile.
Bozula çırayı, nuru zayıflay,
Bulutlar artına yüzünü saqlay.

Ercivan Kermençikli

5-iş. Metinni oquñız. Mündericesine sualler tiziñiz. Özennen bağı cümlelerni tapıp, defteriñizge yazıñız.

Çoq keçmeden Çatırdağnıñ başı tumanlar içinde ğayıp oldı, kök yüzü kirlendi, ve şeerge küzniñ ilk yağmurı yağdı. Yağmurdan soñ ruzgâr esti, ava suvudı, raatlıq bağçasında, uçuşqan

quşlar kibi, yapraqlar uçuştilar, yağdılar. Bir kaç kün içinde terrekler soyundılar, çalılar qarardılar. Salğırnıñ yalılarında yanıq yaralarını aındırğan kül renkinde lekeler peyda oldılar. Salğırnıñ suvları bılandılar, ve qısımnıñ soñunda qış kelip yer yüzünüñ bütün yaralarını beyaz bezlernen sardı. Qışnıñ mına böyle apansızdan kelip qapılarğa tayanacağını kimse bilmey edi.

Cıngız Dağcı

6-iş. Şiirni oquñız. Añlaşılmağan sözlerniñ manalarını luğatta tapıñız. Şiirniñ mündericesine esaslanaraq, qısqa metin tizip yazıñız. Metinde zamirlerni qullanıñız.

Altın küneş saqlana

Bulutlarnıñ artına.

Kökler küskün, yer külmey,

Quşçıqlar ep ağlana.

Yeller ese, duvulday,

Yapraqlarnı quvalay.

Qaçışsalar yapraqlar,

Yel olarnı obalay.

Abibulla Odabaş

7-iş. Metinni oquñız. Soroçintsı yarmalığı aqqında neler bildiñiz? Ukrain halqınıñ daa nasıl adetlerini bilesiñiz? Metinniñ mündericesine sualler tiziñiz.

Soroçintsı yarmalığı

Büyük köy — Veliki Soroçintsı

Yılın er küzünde Soroçintsı köyünde yarmalıq olıp keçe. Şimdi o, tek adamğa tolmay, bir kaç yuz kilometr etrafına maşnalar sesinen eşitle. Mında Ukrainanıñ çeşit şeer ve köylerinden, diger yerlerden de keleler. Olar tuvğan toprağınıñ mahsulını, el zenaatı, em de zemaneyiy ve sanayı mallarını ketireler.

Yarmalıqta eski esnaflarnıñ keniş sergisi taqdim etile. Seyircilerniñ közü ögünde çölmekçilik mahsulları işlep çıkarıla, boy-nuzdan mücizeviy taraqlar kesip yapıla, yuzyıllıq tahta tezyalarında eybetliknen toquylar. Reşetilov usta qadınları nağışlarnıñ çeberliginen ayrette qaldıralar.

Yarmalıqta tek el zenaatı degil, zemaneyiy urba, mebel ve diger mallarnı da almaq mümkün.

İ. Konstantinovdan

5-inci afta

Acayip kz mevsimi

M. Mamutova

Qırırnda kz — acayip bir mevsim. Renkler oyunu, tpsiz mavı kk, solmağa başlağan yapraqlarınır qoqusı... Qırırnda kz levhaları yıldan-yılęa tekrarlıansa da, i bir vaqıt aynı olmay.

Adetince, **ilk kz ayna** halqımızda bu devirge cevız ayı deyler. Aynı bu ayda Qırırnırnır er bir kşesinde halq cevız cıya. Bu ay orta qarar sıcaq ve ęayet şefqatlıdır. Kznırnır ilk knleri sıcaq ve yelsiz. Yaz knlerinden i ayrılığı yoq kibi. Ancaq tosat-tosat esken salqın yelik yaz endi bitkenini hatırlata. Kk oyle mavı ki, başırnırnır kterip, tpege baqsaırnır, terenliginden, aydınlığından ayrette qalasıırnır, yreğinırnır uruvdan toqtağanı kibi duyasıırnır. Kkte hafif beyaz bulutıqlar ua. Amma birazdan bu bulutlar kgergen kibi ola. Ana oyle kz tamam benim qalbime yata.

Orta kz, ya da ekin ayında ilk suvuq aqşamlar başlana. Kneş ufuqtan ep kee kterile, ep ertece bata. Glzarlarda kz çeçekleri mteşem aalar. Olar ilk ayazlaręace bizni quvandıracaqlar. Terekler ve Çalılar yeşil urbasını yavaş-yavaş değiştirmege başlay, acayip, parlaq tslerge boyanalar. smlikler bayram urbasına kiyingen kibi olalar. İnsanlar bu avalardan, bu gzellikten hoşlanalar. Qırırnırnırnır şefqatlı iqliminde yapraqlar tez tklmey, atta ilk yengil ayazlar buırna tesir etmey.

Ne de dlber kiyingen bu terekler! Emen, titrek qavaqlar yapraqları — sarı, qaşıq ağaç yapraqları — portaqal ve qırırması tsne boyalanęan. İşte, buırna altın kz derler. Kz soırki cılı knlerden, şefqatlı sıcağınen gnlni ohşay. Ne gzel bu mevsim! Lkin pek şiddetli yeller esmege başlasa, bu dlberlik bir qaç kn içinde yoq ola. Bağça soqaqlarını ilk tşken yapraqlar yaraştırta. Yazıq, bu zaman çoqqa srmey, olsa-olsa, 2-3 afta. Soır yapraqlar pat-pat tşip, topraqını altın kilimnen rtecekler. Ancaq

tabiat suvuq avalarğa daa azır degil. Aynıñ soñunda ava osallaşa. Yağmurlı, salqın, tumanlı künler arta.

Avada ‘qur-qur’ sesleri eşitle. Kökke baqsañ, turna sürüsi cenüpkе uzanğan. Quşlar sıcaq memleketlerge uçıp keteler. Bu ne demek? Ava suvuy, böcekler saqlana, quşlar özüne keçinmek için başqa bir yer tapmaq zorunda. Sabaları yerni tuman örte.

Niayet, küzniñ, **boş** ya da **qasım** ayı başlana. Bu suvuq ve titis bir ay. Lâkin boş ayıñ ille bir aftası sıcaq ve yağmursız ola. Bu künlerde küneş tabiat ve adamlarnen sanki sağıqlaşa ve olarnı ohşamağa tırışa. Halqımızda bu aftağa öksüzler yazı degenler. Ne için deseñiz, evel zamanlarda öksüz balaların kiymege ne urbası, ne de ayaqqabı olğan. Bu afta devamında olar, az olsa da, qızınğanlar.

Soñki küz ayında kökni ağır boz bulutlar sara, şiddetli yel bütün sıcaqñı üfürip çıqarmağa istegenday ese. Topraq suvuy, yağmur yağa. Qışlamağa qalğan quşlar ep saqlanalar. Küzniñ mühteşemligi endi yoq, terekler çıplaqlanıp turalar. Tezden gecelernen qaqlarnı buz qaplaycaq.

Yağmur, tuman, çamur — budır soñki küzniñ levhası. Lâkin bir kün biz uyanıp, etraf bem-beyaz olğanını köermiz. Gece yağğan qar öz beyaz yorğanı tübünde bütün çirkinlikni saqlar... küz ise biter.

LUĞAT:

aydınlıq — ясність
 ancaq — лише
 iqlim — клімат
 yıldan-yılğa — з року в рік
 qasım — листопад
 mü(h)teşem — величний
 osallaşmaq — зіпсуватися
 terenlik — глибина

titis — бридкий
 turna sürüsü — журавлина
 згряя
 ufuq — горизонт, обрії
 hoşlanmaq = quvanmaq —
 радіти
 çuva çeçegi — айстра
 şevqatlı — співчутливий

Sual ve vəzifeler:

1. Metinni oquñız. İkâyenin müellifini ve serlevasını aytıñız.
2. Metinde küzniñ nasıl ayları aqqında ikâye etile? Ne içün ilk küz ayına 'ceviz ayı' degenler? Küzniñ ilki künleri nasıl? Yaz mevsimi bitkenini ne hatırlata? İlk küz ayının kökü nasıl? Küzniñ ikinci ayı aqqında neler bildiñiz? İnsanlar neden hoşlanalar? Bu ayğa ne içün 'altın küz' deyler? Tereklerde yapraqlar nasıl túske boyalanğanlar? Yılın altın küz devri insanları çoq quvandıramı? Avada nasıl sesler eşitile? Quşlar ne içün sıcaq yerlerge uçıp keteler? Küzniñ soñki ayının adı nedir? Bu ayın sıcaq ve yağmursız aftasına halqımızda evelden ne içün 'öksüzler yazı' degenler? Soñki küz ayında tabiatta nasıl deñişmeler ola? Küzniñ soñki levhaları nedir? Küzniñ çirkinliğini neler saqlay? Metinden angi parçaları tekrar oqur ediñiz?
3. Metinniñ esas ğayesini ifadelegen satırnı belgileñiz.
 - a) Vatanımız Qırımın er bir mevsimi dülber, lâkin küzde o, özüne eñ çoq meftün eter;
 - b) Etrafta er şey tabiat qanunalarına boysuna, yılın er bir mevsimi öz vaqtında kele;
 - c) Qırımın er bir küzü özüne hastır, eñ müimi de — tabiatta olğan deñişüvlerge quvanmaq, güzellikni eslemege öğrenmektir.
4. Manadaş sözler sırasını oquñız, aqlıñızda qaldırınız. Şu sıralardan angi sözler şiirde qullanılğan?

Duymaq — is etmek; ohşamaq — sevmek; müteşem — saltanatlı — debdebeli; memleket — devlet — ülke — diyar — il; böcek — aşerat; boz — kultüs.

5. Ev işi: M. Mamutovaniň 'Acayip küz mevsimi' ikâyesini oquňız, begengen parçalarını ikâye etiňiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Küz levhası

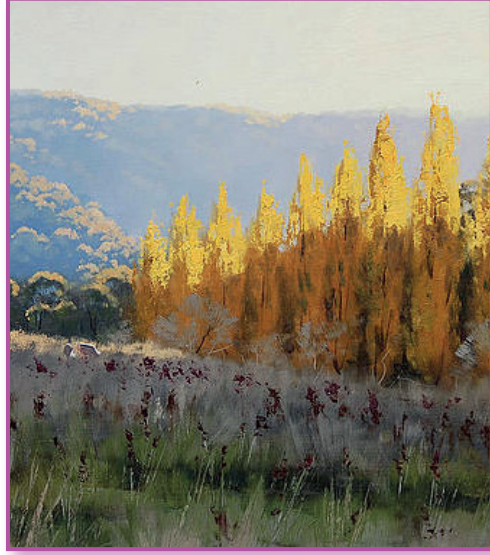
S. Üseinov

Mına yaz da sağıqlaşıp,
Bir yılğa çıqıp ketti.
Bayırlar ve çöller aşıp,
Civan küz kelip yetti.

Sıcaqlarını savuştıra
Qıbladan esken yeller.
Urbasını avuştıra
'Küz keldi!' — dep, terekler.

Selbilerniň pıtaqları
Qışını duyup, şuvulday.
Yerge tüşken yarpaqlarını
Yol boyu yeller ayday.

Terekler oyğa dalğanlar,
Başların töben alıp.
Sarırgan ve qızarğanlar,
Keçken künlerni añıp.

Dersiň, kelip bir boyacı
Tılsımlı boya tökken.
Er bir yerni, dağnı-taşnı
Dülberden-dülber etken.

LUGAT:

qıbla — *південь*

oyğa dalmaq — *задуматися*

savuştırmak — *здохатися*

civan — *молодий, молода*

SARF

İşaret, özlük zamirleriniň has-hususiyetleri ve farqı

İşaret zamirleri predmetlerni kösterüv, belgilev ve ayıruv kibi vazifelerni becere.

Bu, şu, o; minavi, anavi; böyle, şöyle, öyle kibi zamirler işa-
ret zamirleridir.

Olar biri-birinden vaqıt ve mesafege köre böyle ayrılır:

- söyleyiciniñ közü ögünde ve yaqın olğanda — **bu** zamiri
kullanılır;
- yaqında olup keçkende — **şu** zamiri kullanılır;
- közü ögünde olmağan — **öz** zamiri sıqça kullanıla.

İsim yerine					
B. k.	S. k.	D. k.	T. k.	Yer k.	Ç. k.
<i>kim?</i>	<i>kimniñ?</i>	<i>kimge?</i>	<i>kimni?</i>	<i>kimde?</i>	<i>kimden?</i>
özüm	özümniñ	özüme	özümni	özümde	özümden
özüñ	özüñniñ	özüñe	özüñni	özüñde	özüñden
özü	özünüñ	özüne	özünü	özünde	özünden
özümüz	özümüzniñ	özümüzge	özümüzni	özümüzde	özümüzden
özüñiz	özüñizniñ	özüñizge	özüñizni	özüñizde	özüñizden
özleri	özleriniñ	özlerine	özlerini	özlerinde	özlerinden
Sıfat (şu cümleden sıfatlayıcı ayırıcı — kimniñ?) yerine					
öz					
özünüñki (sıfat- laşqan)	özünüñki(- si)niñ	özünüñki(- si)ne	özünüñki(- si)ni	özünüñki(- si)nde	özünüñki(si) nden

Kendi zamiri (siyrek qullanıla)

İsim yerine					
B. k.	S. k.	D. k.	T. k.	Yer k.	Ç. k.
<i>kim?</i>	<i>kimniñ?</i>	<i>kimge?</i>	<i>kimni?</i>	<i>kimde?</i>	<i>kimden?</i>
kendim	kendimniñ	kendime	kendimni	kendimde	kendimden
kendiñ	kendiñniñ	kendiñe	kendiñni	kendiñde	kendiñden
kendisi	kendisiniñ	kendine	kendisini	kendisinde	kendisinden
kendimiz	kendimiz- niñ	kendimiz- ge	kendimiz- ni	kendimiz- de	kendimizden
kendiñiz	kendiñiz- niñ	kendiñiz- ge	kendiñizni	kendiñizde	kendiñizden
kendileri	kendileri- niñ	kendileri- ne	kendile- rini	kendilerin- de	kendilerin- den
Sıfat (şu cümleden sıfatlayıcı ayırıcı — kimniñ?) yerine					
kendi					

1-iş. Aşağıdaki işaret zamirlerinden berilgen cümleleri tamamlaňiz.

Oca sınıfqa ketirgen **bu** kitaplarnı balalarğa

Şu balalar daima

Bitam **o** çeçeklerini... .

Anife **öz** resimlerini daa bir kere

Ana balalarını **kendine** çekip

Mınavi köşede oturğan seyirciler

Anavi raflarda kitaplarnıñ sayısı bayağı

Böyle geceniñ suvuğundan soñ

Şöyle qızlarınıñ bayramlıq urbasını qaydan ... ?

Öyle dostlarımnen körüşkende, **men**

2-iş. *Özümniñ, özüme, özleriniñ, özünden, özüñizni, kendime, kendinden, kendiñe* zamirlerinden cümleler tiziňiz.

3-iş. C. Ğafarnıñ 'Azmanlar' povestinden parçanı oquňiz. Mündericesine sualler tiziňiz. Metinden zamirleri olğan cümleleri köçürüp yazıňiz. Küzde ortalıq bir qat daa çirkinleşkeni aqqında abzatsını köçürüp yazıňiz.

Küzniñ qışnen deñişmesine az qalğan, salqın yelniñ quvalap ketirgen titis bulutları tek yavunnen toqtamay, ara-sıra kürpeçik, atta yapalaqlanıp qar da tüşip ala. Lâkin olar daa temelleşamay, artından kelgen yağmur sağanağı yerdeki qarnı suvnen qarıştırıra.

Yalñız avanıñ buluttan ayınıp aydınlanğan vaqtından, artıq Çatırdağniñ qışlıq çal qalpağını kiyip azırlanğanı körüne.

Bu küz avası daa ziyade bozıq. Sırt azav yeli daa ziyade köterilgen, kürpeçiknen qarışiq yağmur tamçıları, qarşısında rastkelgen er kesni, er şeyni qamçılای, açındıra.

Gece ise, ortalıq bir qat daa çirkinleşti. Bulutlar daa ziyade qabara, qarışa, geceniñ qaranlığını qoyulaştırıra. Toqtamay esken yel ise, nasıldır bir felâketten haber berir tarzında uvulday.

Cafer Ğafar

4-iş. Metinni oquňiz, serleva uydurıňiz. Mündericesine sualler tizip, sıñifta seslendirıňiz. 2–3 sualni defteriñizge yazıňiz. Añlaşılmağan sözleriñ tercimesini luğatta tapıňiz. Zamirlernen cümleleri köçürüp yazıňiz. Yel yapraqlarnı uçurğanı aqqında abzatsını tapıp, köçürüp yazıňiz.

Yel ketken sayın tezleşti, avağa qaydandır daa da çoq bulut quvıp ketirdi. Adamlar suvuqnu endi duyıp başladılar, ğaliba, ur-balarına sarıldılar ve adımlarını tezleştirdiler.

Yel özünüñ suvuq nefesinen altın tüslü yapraqlarını toqtamadan er tarafqa uçura, olarnen istegeni qadar oynay ve ahırı-soñu yerge ketirip taşlay.

Yapraqlar öz taqdırlerine alışmağa başladılar, ğaliba, kökte aylana-aylana da yerge yapışalar.

Yavaş sepelemege başlağan yağmur ep tezleşe. Er bir şeyni evelden azırlap qoymağa adetlengen adamlar ise çantalarından semsiyelerini çıkarıp, başları töpesine tutalar...

Naciye Ametova

5-iş. Metinni oquñız. Mündericesine sualler tizip, sınıfta seslendiriniñiz. 2–3 sualge metinden cevap tapıp, defteriñizge yazıñız. Añlaşılmağan sözlerniñ tercimesini luğatta tapıñız. Zamirnen cümleleri tapıp, köçürüp yazıñız.

Küz

Küneş kündüz ufuq üstünden kün sayın ep alçaqça kele. Şunıñ için küneşniñ nurları yerni az qızdıralar.

Qara bulutlar kökni qaplap alalar. Toqtamay yağmur yağa. Sabaları tuman tüşe, yerler buzlay. Yağmursız küneşli künlerde avada örümçek avları uçalar. Kün sayın avası suvuq ola. Küz ösümliklerniñ yapraqlarını sarı, qırmızı, qaverenki boyalarğa boyalay. Ruzgâr ise, terekleriniñ yapraqlarını üze. Olar avada oyun töşep, horan tepeler. Biraz avada avelenip, yerge emen, titrek qaval, qaşiq ağaç yapraqları tüşe.

Tabiat suvuq avarlarğa azırlana. Ava osallaşa. Yağmurlı, salqın, tumanlı künler arta.

M. Mamutova

6-iş. Metinni oquñız. Metinniñ er bir cümlesine sualler tizip yazıñız. Suallerde zamirlerni qullanıñız. Metinni 1–2 cümlelenen devam etiñiz. Añlaşılmağan sözlerniñ tercimesini luğatta tapıñız.

Keç kelgen küz

Küz keç keldi. Suvuq, küçlü yel esti. Avada çeşit renkli yapraqlar uçuşalar. Emenlerden sararğan yapraqlar üzülip tüşe. Yol-

larda titrek qavaqniñ qırmızı, selbi ve qızıl ağaçniñ qoñur tüste yapraqları yatalar. Küz yapraqları terekleriñ dallarında, yerde tökülip yatalar, bazıları ise avada üyürilip uçalar. Çoqqa barmay yağmurlar yağmağa, sabaları ise topraqni qırav tutmağa başladı. Geceler uzadı, künler ise qısqardı. Köçüci quşlar sıcaq ölkelerge köçeler. Şeer bağçasında şamata tındı. Uzaq köylerden şeerge maşınalar yol tuta. Köylüler bazarlarğa qartop, havuç, qapısta, almalar ketireler.

• *Aşağıdaki resimlere serleva beriñiz. Qısqa metinler tizip yazıñız. Cümlelerde zamirlerni qullanıñız.*

6-ncı afa

Yalancı

Qırımtatar halq masalı

Bir zamanda bir padişalıqta bir kup altın tapqanlar. Padişa:
— Kim yalan söylep meni qandırsa, bu kup altın onıñ ol-
sun, — degen.

Men de: ‘O padişağa yahşı bir yalan söyleyim’, — dep bar-
dım.

Bardım da aytım:

— Men bu yıl qarpız bostanı ekken edim. Bir qarpızni kes-
kende, pıçağım qarpız içine tüşti de ketti. Qarpızniñ içine özüm
de kirdim. Ne qadar qıdırsam da, pıçağımni tapıp olamadım, —
dedim.

Padişa benim yalanımni diñlegen soñ:

— Olucıdır, — dedi.

‘Olucıdır’ degen soñ, men altınni alamadım.

Bir yalancı daa keldi. O:

— Bu yıl bir hıyar bostanı ekken edik. Er hıyarıñ boyu biñ
arşın, eni beş yüz arşın oldı. Bu hıyardan köpür yasadıq, onıñ
üstünden şu qadar araba keçti, lâkin hıyar kene de mayışma-
dı, — dedi.

Padişa oña da:

— Olucıdır, — dedi.

Altınni bu yalancı da alamadı.

Şimdi bir yalancı daa keldi. O:

— Qapısta bostanı ekken edim. Bir qapıstanı leskernen ne
qadar qazsam da, onı yerinden qıbırdatamadım, — dedi.

Padişa bu bostancığa da:

— Olucıdır, — dep cevap berdi.

Ondan soñ bir yalancı daa kelip:

— Elli dane armut ağaçımız bar edi, olarda olğan er bir ar-
mut eki pud yigirmi sekiz funt kele, — dedi.

Padişa oña da:

— Olucıdır, — dep altını bermedi.

Bu şeerde fuqare bir adam bar eken. Evlene, amma qorantasını keçindirip olamay. Künde bir tilim ötmek qazansa, onı qarısınen bölip aşaylar, qazanmağan künü aç otura ekenler.

Bir kün qarısı oña:

— Biz evlenmezden evel saña yalancı dey turğan ediler. Eger sen kerçekten de yalancı olsañ, bu padişağa bir yalan ayt da, şu kup altını mında al da kel, — dey.

Fuqare barmay, kene bir tilim ötmek qazanmaq peşinden cüre, amma qazanamay. Qarısı oña er kün:

— Bar, bir yalan ayt da, altını alıp kel, — dey.

Qarısı oña ayta-ayta bezdirgen soñ, bir kün fuqare:

— Yahşısı barayım, — dep, qoş qulaqlı boş bir küpni arqasına ura da, padişağa kele.

— Selâm aleyküm, — dey.

— Aleyküm selâm, — deyley.

Fuqare özünen alıp kelgen küpni padişanıñ ögüne qoyıp, oña:

— Menim babam zengin bir adam edi. Siziñ babañız benim babamdan bu küpnen qırq kup altın alğan edi. Siz, babañızniñ babama olğan borcunu maña qaytarıñız, — dey.

Padişa ne aytmağa bilmey. ‘Olucıdır’ dese, fuqarege qırq kup altın qaytaracaq. ‘Yalan’ dese, tapılğan kup altını fuqarege berecek. Eñ soñu padişa:

— Yalan! — dep bağıra. Padişa ‘yalan’ degen soñ, fuqare tapılğan küpni altıninen beraber arqasına yükley de evine ketire.

LUĞAT:

воу — тут: довжина
kup altın — глечик золота

qandırmaq — переконувати
olucıdır — таке буває

Sual ve vazifeler:

1. Metin üzerinde sualler

Bir zamanda bir padişalıqta ne tapqanlar? Padişa o kup altını kimge berecek oldı? Yalancılar padişa ögüne nasıl yalanlar uydurıp keleler? Şeerde yaşağan bir fuqare nasıl adam eken? Fuqareniñ qadını aqayına padişağa barıp ne yapmaqnı teklif ete? Parçanı metinden tapıp oquñız. Yalancı fuqare padişanı ne dep aldata? Padişa ne içün yalannı ‘qabul etmege’ mecbur ola?

2. Masalniñ baş mevzusını añlatqan satırni tapıñız.

- Yalancıların niyetleri yaramay, olarnen muqayt oluñız, yoqsa qolaysız alğa qalırsız.
- Yalancı ne qadar aynecilik yapsa da, amma hannı aldatıp olamaz.

3. Masalni roller boyunca oquñız.

4. Masaldan begengen parçalarını tapıp oquñız.

5. Masalniñ qısqa tasvirini oquñız. Daa neler qoşar ediñiz?

Bir padişa bir kup altın tapa. O altını yalan aytıp qandırğan yalancığa berecek ola. Padişağa üç yalancı kele. Birincisi pıçağını qarpız içinde qıdırıp tapılmağanı aqqında yalan uydura. Ekincisi özü östürgen büyükten-büyük bir hıyardan köpür yasağanı aqqında aytıp bere. Üçüncü yalancı bostanda iri qapıstanı leskernen qazıp, onı yerinden qıbırdatamağanı aqqında yalan ayta. Ahır-soñu padişağa bir yalancı fuqare kele. O

yalancı 'Siziñ babañız menim babamdan qırq kup altın alğan edi. Siz, babañızniñ babama olğan borcunu maña qaytarıñız' dey. Padişa ne aytmağa bilmey, çünki 'olucdır' dese, fuqarege qırq kup altın qaytaracaq. Onıñ için 'yalan' dep, tapılğan kup altını fuqarege bere. Fuqare kup altından evine qayta.

6. Daa nasıl başqa turmuş masallarını bilesiñiz?
7. Ressam olğan olsañız, nasıl resim sızar ediñiz?
8. **Ev vazifesi:** masalrı oquñız, ikâye etiñiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Yalancı

Qırımtatar halq masalı

Zaman-zaman ekende, pek uzaq bir ülkede bir yalancı yaşağan. Künlerden bir kün, yalancı köy içinden keçip keteyatqanda, bir top balanıñ aşıq oynağanını köre. Balalar ziy-çuv oynaylar. 'Qaram etesiñ' dep, davalaşalar. Atta aşıqqa talaşıp, tepeleşeler. Balalarğa baqıp turğan yalancı: 'Bir oyun eteyim bularğa', — dey de, qollarını biri-birine oqalay.

- Ey, balalar! Aşıq oyunu qaçmaz, amma, atav biter, — dey.
— Nasıl atav?

— Anavı köyni köresizmi?

— Köremiz, — deyler.

— Ana şu köyniñ aytuvlı bir adamı ölgen. Qazan-qazan elva pişirip, may qoqutıp, loqum pişirgenler. Bütün halqqa atav darqatalar. Çapıñız anda, bitmezden evel. Men endi aşap toydım, — o, dudaqlarını yalap, sürte. — Ne, balalar, inanmaysıñızımı? İnanmasañız, mına papuçımdan sorañız, — dey.

‘Yalancınıñ şaati yanında’ degenleri doğru eken, balalar inalar.

— Aydıñız, kettik! — dep, balalar çivildeşip, biri-birini ozıp, yer tozunı bulut kibi köterip, qomşu köyge çapalar. Balaların meramı — atav aşap toymaq, çünki fuqareniñ evinde er kün yağlı aş olmağan.

Yalancı ise, balaların çapqanına taaciplenip, baqıp tura da: ‘Bular ne o qadar çapa ekenler? O köyde atav berilgeni belki doğrudur? Ya men özüm de bugün ağızıma bir loqma bile qoyğanım yoq, açım da! Atav bitmezden evel, men de yetişeyim’, — dep, papuçlarını çıkarıp qoluna ala da, tabana quvet berip, balaların artından özü de çapa.

LUĞAT:

atav = bir de bir vaqiağa adap pişirilgen aş
qaram etesiñ = aynecilik etesiñ
aşıq — *гра, гральна кістка*
davalaşmaq — *сперечатися*

meram — *намір*
tabana quvet — *бігти не оглядаючись*
şaat — *свідок*

SARF

Belgisizlik ve yoqluq zamirleri

Belgisizlik zamirleri belli olmağan predmet, ya alâmetini, ya da oniñ sayısını bildirir. Olar, birinciden, türlü zamirler ve qoşma olaraq yalğamalardan yapılır, meselâ: kim, kimniñ, kimni, ne, nede, nege, qayda, nasıl, qaysı (sual zamirleri) — *kimdir, kimniñdir, kimnidir, nedir, nededir, negedir, qaydadır, nasıldır, qay-*

sıdır. Ekinciden, olar daa 'bir', 'bazı' kibi sözler vastasinen teşkil etilir: *bir şey, qaysı bir, bazı bir, bir qaç* ve dig.

Yoqluq zamirleri bir şey (predmet, onıñ alâmeti, miqdarı ve il.) olmağanını bildirir. Olar çoqusı allarda belgisizlik zamirleriniñ ögüne iç dereceligi qoyulıp yapılır: *iç bir(i), iç bir şey, iç kim, iç kimse*.

İhtar: 'Bir' sözü miqdarnı köstergenini siz bilesiz. O, daa yuqarıda berilgen zamirlerni de teşkil etkenini bildiñiz. Bundan ğayrı, bu söz belli olmağan aza (ingl. *article*) vazifesinde de rastkelir. Meselâ, bunu o, 'meraqılı bir kitap oqudım', 'bayağı bir eğlendik', 'eski bir bina', 'bir zamanda bar eken, bir zamanda yoq eken' kibi cümlelerde becere bile.

1-iş. Aşağıda zamirlernen berilgen cümlelerni tamamlanıñız.

Bugün **kimdir** saba erte sınıfımızğa kirip, ...

Qartbaba **negedir** pek açuvlı edi, çünki ...

Qaydadır yavaştan sıçan ...

Olar **iç bir şey** anlatmaylar, lâkin biz ...

Bu keniş çöllerge baqqanda bizni **nasıldır** duygular ...

Ğaliba bulardan **iç kimse** tapmacanı ...

Doğrusını aytqanda, **bir qaç** talebe ...

Bazı bir meseleler daa da keskinleşti, amma ...

Soñki vaqıtta **bir çoq** acayip urf-adetlerimiz ...

Suleymannı **nedir** raatsızlay, bunu biz onıñ ...

Qızlar **qaydadır** toplanıp kettiler, oğlanlar ...

Arzı bu şiirni **qaysı bir** kitapta oquğanını ...

2-iş. Aşağıdaki zamirlernen cumleler tizip yazıñız. Zamirlerniñ çeşitini tayin etiñiz.

Kimniñdir, kimnidir, bazı bir, bir qaç, nedir, nededir, negedir, qaydadır, nasıldır, qaysıdır, bir şey, qaysı bir, iç bir(i), iç bir şey, iç kim, iç kimse.

3-iş. Masallar aqqında ikmetli sözlerni oquñız. Olardan angisini begendiñiz. Zamirlernen cumlelerni tapıp, defteriñizge köçürüp yazıñız. Çeşitini tayin etiñiz.

a) Evel-ezelden informatsiya başta bir eñ işançlı ve adiy yolnen — söz vastasinen yetkizile edi. Adamlar olıp keçkenlerni biri-birine olğanı kibi, iç bir şeyni deñiştirmey ayta ediler. Ketken sayın nasıldır vaqiağa yañı tafsilatlar qoşulıp, bazı adiseler kimerde aqılğa yatmağan uydurmalar, maqtançaqlıq ve yalannarnen qabartılıp kösterile edi. Lâkin er bir masalnın özeginde nasıldır müim ve kerçek şeyler de öz aksini tapa edi.

b) Masallarda dünyanın bütün aқиqatları aydınlatıla.

c) Eñ yahşı masal — içinde büyüklerge has olğan fikirlerni ifade etken masaldır.

4-iş. Atalar sözlerini oquñız. Olarnı nasıl añlaysıñız? Defteriñizge köçürüp yazıñız, ezberleñiz.

Yalancının evi yanğan — kimse inanmağan. Yalannen köpür qurğan, kerı qaytmaz. Yalancılıqnen hırsızlıq ağa-qardaştır. Aq sevgenni halq sever. Yalannın yolu qısqadır. Yalancının şaatı yanında olur. Yalancının yüzü bayramda qararır. Yalancının yapısına, hırsızın qapısına baqma! Yalancı törge bir çıkar.

5-iş. Oquñız. Masallarnın çeşitlerini hatırlañız. Mündericesine 2–3 sual tiziñiz. Zamirlernen cümlelerni köçürüp yazıñız. Zamirlernin çeşitini tayin etiñiz.

Masallar çeşitleri

Masallar çeşitleri türlü ola. Tılsımlı masallarda mıtlaqa nasıldır mücizeler yüz bere. Ayvanlar aqqında masallarda ayvanlar qonuşalar, qaydadır baralar. *Олар* bir-birini musafirlikke *чагъыралар*, atta mektepte oquylar. Turmuş masallarında fuqare köylü ya da ayneci baynın yaşayışı tasvir oluna. Turmuş masalları adamlarğa ille bir şeyler ögreteler, olar bir qaç ikmetli fikirler taşıylar.

6-iş. Metinni oquñız. Aşağıdaki suallerge cevaplarını tapıp, defteriñizge yazıñız. Zamirnen cümleleri köçürüp yazıñız.

Turmuş masallar

Turmuş masallarda qaramanlıqlar yapılmay, efsaneviy vaqıalar, nasıldır adiseler olmay. Bu masallarda iştirak etkenler adiy

ayatta, yaşayış için küreşte ekseri alda aqlnen, beden küçünen, ustalıqnen, çevikliknen yeñeler. Adiy bir çoban olsun, faqır bir yigit olsun, o, er vaqıt qaysıdır padişa, onıñ vezirlerinden de aqlılı olıp çıqa.

Turmuş masallarda ebrazlar esasen müsbet ya da menfiy qaramanlar olalar. Müsbet qaramanlar — çoban, hizmetçi, ırğat, faqır bir yigit ya da qız, adiy bir köylü. Olar öz aqlnen, ustalığı ve çeberliginen daima üstün çıqalar. Menfiy qaramanlar ise — padişalar, olarnıñ vezirleri, mollalar, qadılar, baylar — adaletsiz, zalım, hain, ahmaq, aqlsız olaraq kösterileler.

1. Turmuş masallarda müsbet qaramanlar kimler ola?
2. Turmuş masallarda kimlerni adaletsiz, zalım, hain, ahmaq, aqlsız olaraq kösterileler?
3. Turmuş masallarda neler olmay?
4. Turmuş masallarda iştirak etkenler adiy ayatta, yaşayış için küreşte ekseri nenen yeñeler?

7-iş. Metinni oquñız. Suallerge cevaplarını yazıñız. Zamirnen cümleleni köçürüp yazıñız.

Qırım tatar halq masalları — biz için büyük bahttır. Masallar qadar özgün, ikmetli ve, aynı vaqıtta, ğayet samimiy mizah (*гумор*) ile tolu kitaplarnı tapmaq qıyındır. Endi balalıq çağından çoqtan berli çıqsañız da, halq masallarını mıtlaqa oquñız. Olar dünyanı daa da yahşı añlamağa yardım eteler. Çoqtan belli olğan aqiqatlarnı da bir çoq masallar yañıdan açıp köstereler. Bizim zamanımızda yañı kitaplarda o evelki masallardaki sadelik

(*благородність*) ve aqıl-ziyreklik (*кмітливість*) pek siyrek rastkele.

- Nasıl kitaplarnı tapmaq qıyın?
- Müellif nasıl masallarnı oqumağa tevsiiye ete?
- Müellif ne içün masallarnı oqumağa çağıra?
- Bizim zamanımızda neler pek siyrek rastkele?

8-iş. Metinni oquñız. Mündericesine 2–3 sual tertip etiñiz. Zamirlernen cümlelerni köçürüp yazıñız.

Dünya halqlarınıñ masallarını mıtlaqa oqup çıqıñız. Masallarınıñ süjetleri ne qadar farqlanğanını ve, aynı vaqıtta, de-yik, yapon ya da italyan masallarınıñ süjetleri ne qadar bir-birine beñzegenini körip taaciplenirsiñiz. Elbet de, kimerde çeşit memleketler arasında özüne has medeniy alışıp-berişüvler ola turğan. Em de insanlarnı daima aynı temelli meseleler raatsızlaydır: ayat ve ölüm, sevgi ve hainlik, gençlik ve qarlıq, zenginlik ve fuqarelik. Kindir eski zamanlarda bütün masallarda negedir bu mevzularnı ortağa çıqarğan edi.

• Angi dünya halq masallarını bilesiñiz? Dünya halq masallarınıñ cedvelini tiziñiz.

7-nci afta

Bülbül

Qırımtatar halq masalı

Bir zamanda bar eken, bir zamanda yoq eken, bir bazirgân bar eken. Bu bazirgânıñ evinde, qafes içinde güzel bir bülbül yaşay eken.

Künlerden bir kün bazirgân başqa bir memleketke ketecek olup, tedarik köre. Bülbül de bazirgânıñ keteceğini duyıp, oña:

— O memleketke barsañ, anda benim soy-aqrabam bardır, olarğa menden selâm ayt, — dey.

Bazirgân:

— Pek aruv, aytarman, — dey.

Bülbül:

— Menim soy-aqrabam o memlekette, felân bağcadadır. Olarnı anda taparsıñ, — dep bazirgânğa yerini de ayta.

Bazirgân yolğa çıqa. Baracaq memleketine bara. İşini bitirgen soñ, bülbül aytqan bağcanı da tapa. Bu bağçada gül ve nar çalıları bar eken. Bazirgân olarnıñ üstüne qonıp yırlağan bülbül-lerni köre. Bir gül çalısı üstünde bir bülbül episinden yahşı yırlay eken. Bazirgân oña:

— Ey, bülbül! Siziñ qardaşlarıñızdan biri benim evimde, qafes içinde yaşay. Ondan sizge çoq-çoq selâm ketirdim, — dey.

Bülbül bunu eşitkeninen, çalı töpesinden yerge tüşe de öle.

Bazirgân ‘Bilgen olsam, selâmını aytmaz edim’ dep, ölgen bülbülni eline alıp baqa.

— Bülbül kerçekten de ölgen, — dep onı yerge taşlay, lâkin bülbül ölmegen eken. Bazirgân onı yerge taşlağaninen bülbül kene tirilip, uça da kete.

Bazirgân evine qayta. Ketirgen bahşışlarını qardaşlarına bere. Biraz vaqt keçken soñ, qafesteki bülbül ondan:

— Ey, bazirgân! Menim selâmımı ayttıñmı? — dep soray.

Bazirgân:

— Elbet. Men, gül çalısı üstündeki bülbülge seniñ selâmıñnı aytqanımnı, o yerge tüşti de öldi. Men onı elime alıp baqtım, soñ yerge taşladım. Yerge taşlağanda, bülbül kene tirilip uçtı da ketti, — dey.

Soñ şu künü qafesteki bülbül iç bir şey aşamay. Saba ola. Baqsalar, bülbül ölgen de qalğan. Bazirgânğa barıp:

— Bülbüliñiz ölgen, — deyley.

Bazirgân:

— Ketiriñiz, baqayım, — dey.

Bülbülni ketirip oña bergenler. Bazirgân onı alıp baqa. O bülbül aqiqaten de ölgen, dep belley.

— Quşnı çet bir yerge biraqıñız, — degen.

Bazirgânıñ degeni kibi yapalar, bülbülni çet bir yerge biraqalar. O bülbül de ölmegen eken. Quş soy-aqrabaları ögretkenlerini yapa. Bülbül ‘tirilip’ uça da kete. O öz memleketine şay etip qurtulıp qayta.

LUĞAT:

vazirgân — *купец, торговец*

gül çalısı — *кущ троянди*

qafes — *клітка*

nar çalısı — *кущ граната*

tedarik körmek — *робити
необхідне*

tirilme — *оживати,
воскресати*

Sual ve vazifeler:

1. Bazirgânıñ evinde qafes içinde nasıl bir quş yaşay edi? Bir kün bülbül bazirgânıñ başqa memleketke ketecegini duyıp oña ne dey? Bazirgân başqa memleketke barıp, bülbülleri qayda tapa? Episinden yahşı yırlağan bülbülge o, ne dey? Soñra o bülbülge ne ola? Bazirgân evine qaytqan soñ ne yapa? Bundan soñ bülbülge ne ola?
2. Masalñ baş mevzusını añlatqan satırnı tapıñız.
 - a) İnsanğa Vatan er şeyden qıymetlidir. Vatan küç, mudafaa (защита), tınçlıq (мир), eminlik (внешность) bere. Vatannıñ qıymetini bilgenler bahıtlılar.
 - b) Esirlikte (неволья) keçken raat yaşayıştan. Vatan ve azatlıq (воля) qıymetlidir.
3. Dünya masallarında bülbül serbestlikte yaşamağa istegeni aqqında ikâye etile. Ne içün aynı bu quş çeşit halqlar masallarında sıq rastkele?
4. Masalğa ait olğan mücizeviy alâmetlernen cümlelerni tapıñız.
 - a) 'Bazirgânıñ evinde qafeste bülbül yaşay';
 - b) 'Bülbül qardaşlarına selâm yollay';
 - c) 'Çalılar üstünde bülbüller qonıp yırlay';
 - d) 'Bülbül qardaşınıñ selâmını eşitip, yerge tüşip öle';
 - e) 'Bülbül Vatanına qurtulıp qayta'.
5. Masalñ rollerge bölip oquñız.
6. Masalñ qısqa tasvirini yazıñız.
7. Ressam olğan olsañız, nasıl resim sızar ediñiz?
8. **Ev vazifesi:** masalñ oquñız, plan tizip, ikâye etiñiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Han ve yılan

Qırımtatar halq masalı

Eski zamanların birinde balaban ve qorquñlı bir yılan olğan. Künlerden bir kün bu yılanğa haber kelgen: felânça han qızını baylığandan da, padişalığandan da, özünden de ziyade seve eken, degenler.

Yılan bu hannın yüregini teşkerip baqmaq istey. Şunun için gece qaranlığında hannın saraydaki odasına süyrelip kire de, onun qulağı içine sızgırıp başlay. Han abdirap uyana ve qorqusından aqlını çıldırmağa az qala. Belli ya, hanlar tıştan baqqanda, qaraman olup körüneler, aslında ise pek qorqaqlar.

Yılan ondan:

— Aytqanlarına köre, sen qızınnı özüñden ziyade seve eken-siñ, doğrumı? — dep soray.

— Doğru! — dey han. Dey, amma çırayı ap-aq kesile.

Yılan onı deñemek için:

— Men seniñ qızınnı öz evime almaq isteyim, — dey. — Qızınnı maña bermeseñ, tutar da bütün padişalığınma yaqıp-yıqıp çıkarım, sarayıñdan taş üstünde taş qaldırmam, özüñni de tilenci yaparım.

Bu sözlerni eşitip, han daa ziyade qorqqan. Lâkin ne yapsın, yalancı yürek doğrusını aytmağa alışmağan. Onıñ için han kene:

— Men qızımna özümnden ziyade sevem, — dep tekrarlaşan.

— Yahşı, — degen yılan. — Yarın saba sen özüñniñ padişalığınma küller içinde köfersiñ.

Endi han qorqusından ağlap başlaşan:

— Al, qızımna da, canımna da al, tek baylığıma tiyme, — degen.

Ciyrenüvniñ ne olğanını bilmegen yılan, bu keresine hannın sözlerinden tap yüregi bulanğan.

— Yüregiñ yılan yüreginden de beter eken, han! — degen o. — Menim qızım olup da, sen menden onı tutup almaq için qızdırılğan demirnen cezalasañ da, men onı saña bermez edim. Endiden soñ insanlar yılan yüregine degil, hanlarnıñ yüregine baqsınlar, ondan ciyrensinler.

Yılan bu sözlerni ayta da, yılışıp öz yuvasına qayıtıp kete.

LUĞAT:

deñemek — *випробування*
 yılışmaq = süyrelmek —
повзти
 küller içinde — *розбити на*
пух і прах

tilenci — *злидар*
 felânça — *дехто*
 cezalamaq — *карати*
 ciyrenmek — *зидувати*

Sual ve vazifeler:

1. Suallerge cevap beriñiz.

Eski zamanlarda yaşığan balaban ve qorqunçlı yılanğa nasıl haber kele? Hannıñ yüregini teşkermek için yılan ne yapa? Yılan hanı deñemek için oña ne dey? Yılan ve han arasında olğan subetni tapıp oquñız. Yılanıñ yüregi ne için bulanğan? Han yüregi aqqında yılan ne dedi? Yılan bu sözlerni ne için ayttı? Han için eñ emiyetli şey nedir?

2. Masalrıñ çeşitini belgileñiz. İsbatlañız.

3. Atalar sözlerniñ angisi masalrıñ mündericesine kelişe?

- Bugün yalan aytqanğa yarın kimse inanmaz.
- İnsan ne qadar fuqare olsa, o qadar cümert ola, ne qadar bay olsa, o qadar saran ola.
- Baylığın olğance bahtın olsun.

4. Masallarda ekseri alda, insanlarnıñ nasıl hususiteleri ve diger müsbet çizgileri maqtala?

5. Halq masallarında adamlarnıñ nasıl çizgileri daima külüne ve qaralanalar?

6. Ressam olğan olsañız, nasıl resim sızar ediñiz?

7. Masallarnı ikâye etiñiz.

8. Beşinci sınıfta ögrenen масалларны hatırlañız. Оларны ikâye etip olursıñız mı? ('Eyilikke kemlik yarpa', 'Altını çoq, şeñligi yoq', 'Musafir', 'Qart adamlar').

Sual-nisbiy, ayırıcı-umumileştirici zamirler

Bir de bir şey sormaq içün, biz ille sual cümlesini tertip etemiz. Ve bu cümlelerniñ çoqusında sual zamirlerini qullanaraq, biz kimge, ya da qaysı alâmetke, ya da miqdarına riayet etemiz. Böyle etip, *kim? ne? qaysı? nasıl? qayda? nege? neden? qaç? qaçınıcı?* ve diger sözler **sual zamirleri sayıla**. Olarğa cevap olup, doğrudan-doğru degil, oniñ yerine qullanılğan ya da köstergen zamirler ise **nisbiy** sayıla. *Meselâ:*

Qayda birlik, anda tirilik.

Kimnen kezseñ, oniñnen añılırsıñ.

Kimniñ arabasına minse, oniñ atını maqtay.

Ne saçqanıñni armanda körersiñ.

Ne saçsañ, onı orarsıñ.

Ne sorasañ, baladan sora! **Ne** tutsañ, pek tut!

Ne yeriñ ağırsa — canıñ şu yerde. (Atalar sözleri)

1-iş. Sual zamirlerinden cümlelerni oquñız, olarnı tamamlañız.

Kim çocuqlarğa bayramlıq bahşışlar ...

Oca balalarğa seyaatqa **ne** alacaqlarını ...

Amet **qaysı** kitapta seyyareler aqqında ...

Bu güzellikni **nasıl** qollar ...

Qartbabay **qayda** baracağını oğluna ...

Nege bayramlar taqvimde qırmızı ...

Selim **neden** qorqanını alâ daa ...

Bitam bu yerlerde **qaç** çoqraq olğanı ...

Veli Amet **qaçınıcı** olup çapıp kelgenini ...

Oca **kimniñ** defterini endi teşkergenini ...

2-iş. *kim? ne? qaysı? nasıl? qayda? nege? neden? qaç? qaçınıcı?* ve diger sual zamirlerinden cümleler tizip yazıñız.

3-iş. Şiirni ifadeli oquñız, manasına qanıñız. Sual zamirini qullanuvniñ emiyetine yetiñiz.

Meni kim qorçalar eken bu dünyada,
Sen meni qorçala, muqaddes Qırımım,

Meni kim parçalar eken bu dünyada,
Sesimni parçala, muqaddes Qırımım,
Meni kim hırpalar eken bu dünyada,
Qalximni hırpala, muqaddes Qırımım,
Qırımım, eger sen olmasaň bu dünyada?
Saňa qul olurım sağ qalsam dünyada.

Yunus Qandım. ‘Eger sen olmasaň’

4-iş. Vatan aqqında çeşit milletniň atalar sözlerini oquňız. Manalarını açığılaňız. Siz begengen soylarını köçürüp yazıňız ve ezberleňiz.

Vatan içün otqa tüşseň — yanmazsıň. Vatansız adam — yırsız bülbül. Vatan — ikinci anaň. Ğurbetlikte tuvğan yeriňni er tüşüňde körersıň. Başqasınıň damı tübünde olmağance, özüniňkisi ne yerde aqqanını bilmezsiň. Vatanda yaşamağan, ömrüniň damını aňlamaz. Ana-Vataniňniň qadrini tek ğurbetke tüşkende bilirsıň.

• **Dam sözüniň leksik talilini yapıňız.**

• **Zamirlerni talil etiňiz. Söz yapılıvına diqqat etip, olarnıň negizini tayin etiňiz.**

• **Ğurbetlik ve ğurbet sözlerindeki manalarınıň farqına yetkendirsiz? (-lıq yalğaması neni bildirgenini hatırlaydırsız.)**

5-iş. Masallar aqqında ikmetli sözlerni oquňız. Olardan angisini begendiňiz? Zamirlernen parçanı köçürüp yazıňız.

a) ‘Balalarıňız aqıllı olmasi içün olarğa masallar oquňız. Olarnıň daa da aqıllı olmasını isteseňiz, kene de olarğa daa çoq masallar oquňız’, — Albert Eynşteyn.

b) Masal — halqniň ulu maneviy medeniyetidir; onı biz zerre-zerre toplaymız. Masallar yardımınen közüimiz ögünde halqniň biň yıllıq tarihi kösterile.

c) Doğrusını aytqanda, masallarnı balalıqtan begenem! Menimce masallarda uydurılğan degil de, kerçek vaqialar kösterile! Zamannen bu vaqialarnı aytqan kaç adam özünden de bir şeyler

qoşqan. Neticede masallar ket-kete olğan vaqiadan uydurılğan masalğa çevirilgen. Qaysı masalrı diqqatnen oqusaq, artqaç şeylerni çetke taşlasaq, aqiqiy vaqia mıtlaqa ortağa çıkar.

6-iş. Metinni oquñız. Añlaşılmağan sözlerniñ manasını luğatta baqıñız. Mündericesine sualler tiziñiz.

Yavaştan oquv

Yavaştan oquv — edebiyatnı öğrenmek içün müim olğan oquv ameliyatıdır. Yavaştan oquv — eser üzerinde çalışuvnıñ bir usulıdır. Metin mıtlaqa sınıfta oqula, oña izaatlar berilgen-de (*давати роз'яснення*) ise eser talil etile. Oquyıcı yavaştan oquğanda metinni üstün-üstün oqup çıqmaqnen beraber ikâye ya da masalrı terenden añlap başlay.

Yavaştan oquv — edebiyatta o ya da bu söz, cümle ya da beitte ardı-sıra toqtaluvnen keçken bir seya(h)attır. Er angi metin-nen çalışuv eñ-evelâ yavaş oquvdan başlana.

• *Siziñce, tez oquv yoqsa yavaştan oquv faydalımı? İsbatlañız. Cevap berüvde ille fikir etüv imkânına diqqat ayırñız.*

7-iş. Metinni oquñız. Añlaşılmağan sözlerniñ manasını luğatta baqıñız. Mündericesine esaslanıp, *kim? ne? qaysı? nasıl? qayda? nege? neden?* zamirleri yardımınen sualler tiziñiz.

Şimdiki devirde kimerde kitaplarnı unutıp, daa çoq kompyüter oyunları ve internetnen avesenemiz. Kompyüter oyunlarında ise zulüm ve şefqatsızlıq bar. O oyunlarda merhametlik er seferde yeñmey. Ahır-soñu bu oyunlar yañlış şeyler öğretkenini añlay-sıñ. Aynı o vaqıt bizge kitap yardımğa kele. Kitap oquğan adam ögünde bam-başqa, mücizeli ve acayip dünya açar. Kitap — bizni kelecikke avuştıra ya da keçmişke qaytara bilgen bir tılsımdır. Kitaplar biznen teren aqıl ile paylaşar. Oquğan sayın yañı, meraklı ve faydalı şeyler öğrenemiz. Kitaplar şeer qalabalığını unutıp, acayip maceralar dünyasına dalmağa imkân bereler. Olar insanrıñ ruhiy dünyasını kösterip, bizim bilgi dairemizni genişleteler. Kitap yaşayışımızğa quvanç bağışlar, onı meraklı ete. Kitaprıñ yardımınen daa da merhametli ve insaniyetli olamız. İşte, bunıñ içün kitaplar kerektir.

8-inci afta

Ahmet ahay aqqında lâtifeler

Eki yavluq topraq

Lâtife

Han Ahmet ahayğa pek açuvlana ve:

— Bugünden soñ benim toprağım ayaq basma! — dep, onu aydap yibere.

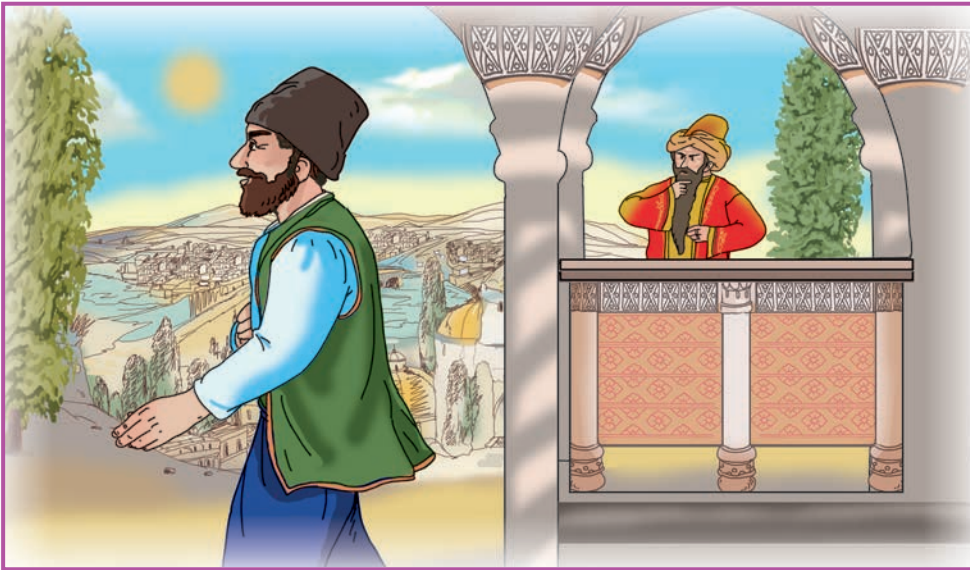
Ya Ahmet ahay ne yapa? Aqyarğa barıp, eki yavluq beyaz ki-reçli topraq qazıp ala. Topraq tolu bu yavluqlarnı çarıqlarınıñ astından keçirip, sarıp bağlay ve saray ögünde, hannıñ selbileri arasında yüre.

Han, saraynıñ sofasından Ahmet ahaynı köre ve oña bağıra:

— Ey, pezevenk! Men saña ‘bu yerde yürme’ degen edim de! Qayda cellât? Bu itaatsıznıñ oğursız başını kesip atсын!

Ahmet ahay hanğa şöyle cevap bere:

— Han azretleri, benim ayaqlarım siziñ toprağınızğa basıp yürmekni aqlına bile ketirmeyley. Olarğa bunıñ keregi de yoq.

— O ne degeniň? — dep bağıraqlay ökelengen han. — Sen utanmayıp, benim öz közümnem körüp turğan şeyni red etecek olasıñmi? Ya da meni soqurlanğan, belleysiñmi?

— Soqurlanmağan olsañız, yahşı baqıñız: benim çarıqlarımniñ tübündeki Aqyardan alınğan topraqtır.

Han Ahmet ahayniñ çarıqları beyaz kireçli topraq tolu yavluqlarnem bağlanğanını körgen soñ, öyle oşlanıp külgen ki, az qalğan sıqılmağa.

LUĞAT:

astından keçirmek —
натягнути знизу

ayaq basmamaq — *не ступати*

itaatsız — *непокірний*

kireçli — *вапняний*

oğursız baş — *нещасний*

ökelengen — *розгніваний*

oşlanıp külmek — *заливатись
сміхом*

pezevenk — *негідник*

selbi — *тополя*

soqurlanğan — *осліплий*

sofa — *тераса*

cellât — *кат*

?= Suallerge cevap beriñiz:

1. Han Ahmet ahayğa açuvlanıp ne dey?
2. Bundan soñ Ahmet ahay ne yapa?
3. Bir kün han Ahmet ahayni sarayniñ sofasından körüp oña ne dep bağıra?
4. Ahmet ahay hanğa nasıl cevap bere?
5. Han ne içün oşlanıp küle?

İZAATLI LUĞAT:

Çarıqlar — evelde çizmalar yerine sayılğan qırımtatarlarniñ ananeviy ayaqqabı. Tübü qalın, tabandan keñ ve uzunca etip, töpege köterip tike ediler.

Küçük ve büyük

Lâtife

Ahmet ahay, çet tilini öğrenmek içün, şeerge oqumağa kete. Bir talay vaqıttan soñ qayıp kele. Cami ögünde oturğan adamlar yanında toqtala, selâmlaşa.

— Ahmet ahay, çet tilini yahşı öğrenip keldiñizmi? — dep soray ondan birisi.

— Pek yahşı öğrendim, — dep cevap bere Ahmet ahay.

Şu yerde oturğanlardan birisi, yerde yuvurıp ketyatqan bir qırmısqañı körip:

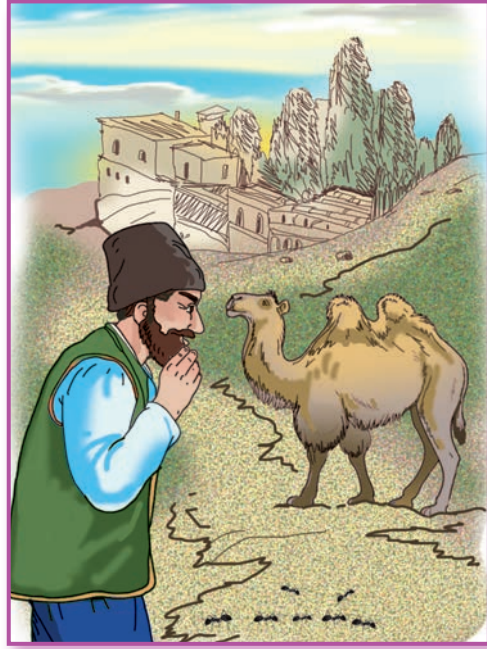
— Buña çet tilinde ne deyley? — dep soray.

— Tap öyle ufağña qulaq asmadım, — dep cevap bere Ahmet ahay.

Köylülerden digeri, qarşıdan kelgen deveni kösterip:

— Ya buña çet tilinde ne deyley? — dep soray.

— Tap öyle büyüğini de bilip yetiştirilmadım, — dey Ahmet ahay.

LUĞAT:

qulaq asmamaq — не
звратати увагу

yetiştirilmamaq — не
встигати

?= Suallerge cevap beriñiz:

1. Şeerden çet tilini öğrenip kelgen Ahmet ahaydan adamlar ne soraylar?
2. Ahmet ahay köylülerge nasıl cevaplar bere?

İnatlıq

Lâtime

Deşetli yağmurdan soñ, Özenbaş özeni taşa. Suv taşqını çoq seylerni aqızıp kete. Sel bitken soñ, Ahmet ahay azbarğa çıqıp baqsa, atı yoq. Bütün etrafñı közden keçire, at körünmey.

Ahmet ahay balaqlarını tirey ve Küçük Özenbaş tarafqa kete.

— Ey, Ahmet ahay, ne için suv aqqan tarafqa degil de, yuqarığa ketesiñ? — dep soraylar rastkelgenler.

— Maña aqlı öğretmeñiz, ne yapqanımnı özüm yahşı bilem. Men atımnıñ tabiatını yahşı bilem. Oña ne deseñ, o terisine yapa...

Em kerçekten, barıp baqsa, degeni kibi, atı süyrü taşlarğa sarılğan, saibini bekley eken.

LUĞAT:

balaqları tiremek —
підкотити штанини
deşetli — жахливий
suv taşqını — повинь

sürü taşlar — гостре каміння
tabiat — сутність
tersini yarmaq — робити
навпаки

Suallerge cevap beriiñiz:

1. Deşetli yağmurdan soñ Özenbaş köyünde ne ola?
2. Ahmet ahay atını tapalmayıp ne yapa?
3. Ahmet ahay suv aqqan tarafqa ketkenini nasıl añlata?
4. Ahir soñu Ahmet ahay atını qayda tapa?

Musafirlikten qaytqanda

Lâtife

Ahmet ahay qorantasinen qomşu köyden musafirlikten qayta. Yolğa çıqıp, bir faytonnı toqtata da, faytoncıdan soray:

— Özenbaşqace ekimizden qaç kümüş alırsıñ?

— Sizden ve qadınıñızdan bir buçuq kümüş qadar alırım. Balalar ise bedava ke-terler.

Ahmet ahay memnünlik-nen balalarını faytonğa otur-ta da:

— Sizler kete beriñiz. Biz, anañıznen cayav barrı-mız, — dey.

LUGAT:

bedava — *безкоштовно*
memnünliknen —
з задоволенням, охоче

faytoncı — *людина, яка керує*
фаєтоном
cayav barmaq — *ўти пішки*

?= Suallerge cevap beriñiz:

1. Ahmet ahay qorantasinen toydan qaytqanda ne yapa?
2. Ahmet ahay nasıl aynecilik uydura?

?= Sual ve vazifeler:

1. Lâtifelerini roller boyunca oquñız.
2. Lâtifeleriniñ quruluşu aqqında neler ayta bilesiñiz?
3. Ahmet ahayğa ne içün 'azırcevap, keskin aqlı şahıs' deyler?
4. Lâtifelerde eñ oşlu, külünçli yerlerini tapıp oquñız.
5. Lâtifelerde adamlarınıñ nasıl menfiy ve müsbet çizgileri aks oluna?
6. Beşinci sınıfta ögrenen lâtifeni hatırlañız. Onı ikâye etip olur-sıñızımı? ('Tüpsüz çarçaq')
7. **Ev vazifesi:** Lâtifelerini oquñız, begengen lâtifeni ikâye etiñiz.

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Folklorcu, alim S.İ. Mirer birinci olaraq qırımtatar halqının meşur Ahmet ahaynı dünya üzerine çıqardı. S.İ. Mirerniñ vastası ile Ahmet ahaynı qırımtatarlardan ğayrı başqa halqlar da tanıdılar, bildiler, sevdiler, saydılar. S.İ. Mirer Qırımğa süfte kelip, qırımtatarcanı bilmese de, özenbaşlı Ahmet ahay hususta acayip kitap yarattı. İşte, S.İ. Mirer, 1940 senesi Moskva neşriyatında rus tilinde ‘Ahmet Ahay Özenbaşskiy’ (Özenbaşlı Ahmet Ahay) serlevalı kitabını derc etti.

S. İ. Mirer Ahmet ahay aqqında ilki defa 1924 senesi eşite. O, on altı yıl içerisinde defalarca Moskvadan Qırımğa kele. Uzaq yalı boyu köylerinde, şeer bazarlarında, eali sıq yaşağan qasabalarda, çobanlar bulunğan yaylalarda, yolda-izde rastkelgen yolculardan, deñiz sailinde balıqçılardan Ahmet ahay hususta beş yüzge yakın ikâye, masal, lâtifeler toplagan.

S. İ. Mirer milliy aenkini, milliy dülberligini coymayıp, bir tamam saqlap qalğan alda qırımtatarlarınñ Ahmet ahaynı dünya yüzüne çıqardı ve bunıñnen folkloristika alemine-ilimine misli yoq isse qoştı.

‘Yıldız’ mecmuasından

LUĞAT:

deñiz saili — *берег моря*
 derc etmek — *розміщувати*
 defalarca — *раз у раз*
 dünya üzerine — *всьому світу*
 ilk defa — *вперше*

milliy aenk — *національний колорит*
 misli yoq — *неоціненний*
 süfte — *уперше*

Suallerge cevap beriñiz:

1. Qırımtatar halqının meşur Ahmet ahaynı dünya üzerine kim çıqarğan? O ne yapqan?
2. S. İ. Mirer kaçınıcı sene ve nasıl kitapnı derc etken?
3. S. İ. Mirer Ahmet ahay aqqında ilki defa kaçınıcı sene eşitken?
4. O kaç sene defalarca Moskvadan Qırımğa kelip ketken?

5. S. İ. Mirer Qırımniñ angi köşelerinde adamlarnen körüşken?
6. Umumen bu insan ne qadar ikâye, masal, lâtife toplağan?
7. S. İ. Mirer özünüñ toplağan işlerinen qırımtatar folklorınıñ inkişafına nasıl isse qoştı?

SARF

Sual-nisbiy, ayırıcı-umumiyleştirici zamirlerniñ cümledeki yeri ve qullanuv hususiyetleri

Ayırıcı-umumiyleştirici zamirler ayrı bir, amma belli olmağan predmetlerni, olarnıñ alâmetini ya da sayısını bildirir. İsimler kibi, olar sayıca, şahısça ve kelişçe deñişir.

Qullanuv hususiyetleri. Eñ çoq rastkelgen — **ep** zamirini ve ondan yapılğanlarını qayd etmek kerek: *epimiz, epiñiz, episi*. Bular dan ğayrı, şu gruppâ zamirleri er sözü yardımnen de yapılır: *er bir, er şey, er kim, er kes*.

Er sözü daima isimniñ ögünde olur, teklikte canlı ve cansız predmetlerni bildirir:

Biz **er kün** mektepke qatnaymız.

Qorantamız **er yaz** deñizde raatlana.

Bu vazifeni **er bir talebe** yapmalı.

Ep sözü de canlı ve cansız predmetlerni bildirir, amma isim onıñ ögüne qoyulıp, çoqluqta (çoqluq manasında) ve saiplik kelişinde kelir:

Talebelerniñ *episi* derske keldi.

Aşnıñ (aşlarnıñ manasında) *episini* bitireceksiñ.

Oña ait haber teklikte olur. Bundan ğayrı, **episi, epiñiz, epimiz** şeklinde bulunıp, bu zamirler isimsiz de qullana bilir:

Epiñizni bayramnen hayırlaymız.

Epiñizge aynı vazife berildi.

İhtar. Lâkin qırımtatar tilinde **episi** sözünüñ isimlerden evel kelgenine de rastkelmek mümkün:

Episi teşkilâtlar aqşam 18.00-ğa qadar çalışa.

1-iş. Aşağıdaki *epimiz, epiñiz, episi, er bir, er şey, er kim, er kes* zamirlernen cümlelerini tamamlañız.

Olarınñ **episi** topraqta çalışmağa, boğday ekmege, ...

Biz **epimiz** sade ve adiy şeylerden quvanmağa ...

Aşsız ve yuvasız **er bir** ayvanğa ağır ...

O **er şeyni** qollarinen tutıp, ...

Saba sınıfqa kirgende, **epiñiz** ...

Er kes vişne teregi sonki künleri öskenini ...

Raftan kitaplarnı **er kim** ala bile, çünkü ocamız ...

2-iş. *Epimiz, epiñiz, episi, er bir, er şey, er kim, er kes* zamirlerinen cümleler tizip yazıñız.

3-iş. Qırımtatar folklorınıñ hususiyetleri aqqında metinni oquñız. Mündericesine 3–4 sual tertip etiñiz. Zamirlernen cümlelerini köçürüp yazıñız.

Uzun zaman devamında episi halqlar ne içün masallar uydura ediler? Adamlar yahşılıq ne, yamanlıq ne, bahtqa nasıl irişmeli, balalarını nasıl terbiyelemek kerekligi aqqında evel-ezelden tüşüne ediler.

Buniñnen beraber, halq ağız yaratıcılığı er keske ikmetli olmaq içün müim tevsiyeler bere. Er bir masal, şiir, yır, lâtife, efsane şahısniñ er taraflı ösüvini añlamağa yol açar edi. Buniñ neticesinde halqlarda ikmetli masallar, aytım ve kinayeli ikâyeler peyda oldı. Olar adamğa onı meraqlandırğan episi suallerine cevap almağa yardım ete ediler.

4-iş. Metinni oquñız. Mündericesine 3–4 sual tertip etiñiz. Özenbaşlılar aqqında qısqadan ikâyeye etiñiz. Zamirlernen cümlelerini köçürüp yazıñız.

Ahmet ahay aqqında lâtifeler tek Qırım yarımadasında geniş yayılğandır. Özenbaş köyünüñ episi sakinleri öz köydeşi olğan Ahmet ahaynı şaqa olaraq ‘Özenbaş tatarlarınıñ başı’ dep adlandıranlar. Özenbaşlılar bir de-bir lâtife aytqanda ille Ahmet ahaynı añıp, şaqanı özüne degil de, oña bağlağanlar. Başqa yerlerniñ sakinleri ise aynı lâtifeni aytqanda, episi özenbaşlıları közde tutqanlar.

Özenbaş köyü deňiz yanındaki Yalta şeerinden 15-20 kilometr uzaqlıqta yerleşken. Mında yaşağan er bir özenbaşlı öz bostan ve bağçasında östürgen meyva ve sebzelerini Yalta bazarında satqan. Şunuñ içün Ahmet ahay aqqında lâtifelerde deňiz, dağlar, tuman... sıq-sıq añıla. Deňiz Ahmet ahay içün Qırırmda yaşamaq ve Qırırım avasinen nefes almaq qadar tabiiy bir şey olğan.

5-iş. Metinni oquñız. Mündericesine 3–4 sual tertip etiñiz. Tek özenbaşlılarğa has olğan çizgi aqqında ikâye etiñiz.

Özenbaşlılar aqqında ne qadar aytsañ, o qadar az olur. Özenbaşlılar şeñ, azırcevap, merhametli, açıqgöñüllü insanlar. Qırırmdaki diger köylerniñ ealisine köre, olarğa has olğan daa bir çizgi bardır. O — özenbaşlılarınñ pek davuşlı laf etkenleri. Özenbaşlılarınñ yüksek sesnen laqırdı etkenleriniñ sebebinı ecdatlarımız böyle añlata: eki adam özen yanında subet etkende biri-birine aytqan lafları suvniñ şırılısından eşitilsin dep, qıçırıp laf etkenler. Şu adet özenbaşlılarınñ kündelik ayatına da keçken.

‘Qırırım’ gazetiniñ saifelerinden

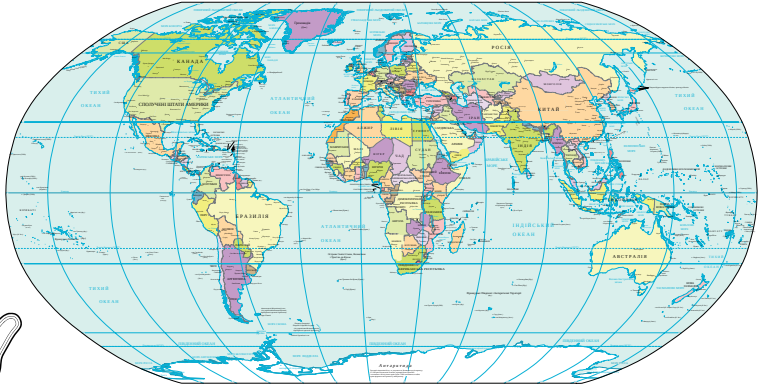
EV VAZİFELERİ

1. ‘Şaqalı sualler, sözler’ oyuninen tanış oluñız, tapmacalarınñ cevabını tapıñız. Olarnıñ er birinde zamirlerniñ qullanuvına diqqat etiñiz.
 - Ne episi tillerde laf etmege bile?
 - Neniñ beş parmağı bar, amma tırnaqları yoq?
 - Ne içün adam artına aylanıp baqa?
 - İnsanniñ nesi çoq?
 - Adamniñ nesi olmasa, ne yapmasa yaşap olamaz?
 - Dünyada ne pek tez?
 - Dünyada ne körünmey?
 - Qılıçtan da keskin nedir?
 - Kirpi qışta ne yapa?
 - Yumuq köznen ne körmek mümkün?
 - Dünyada bir şey bardır ki, o olmasa, kimse birini tanımaz. O nedir?
 - Yüku olsa yüre, yüksüz — toqtay. O ne?
 - Qayerde özenler suvsuz, şeerler evsiz ola?
 - Angi ayvan bütün qış devamında başını aşağı sarqıtıp yuqlay?
 - Köpür üstünden keçeyatqan adamniñ tabanı astında ne bar?

- Bir qorantada qartana-qartbaba yaşaylar. Olarnıñ eki oğlu bar. Er bir oğlunıñ birer qız qardaşı bar. Bu ailede qaç can bar?
- Odanıñ er köşesinde birer mışıq otura. Er bir mışıqnıñ qarşısında birer mışıq otura. Episi olıp qaç mışıq bar?

Cevapları: eñsesinde közleri yoq, fikir, ümütleri, haritada, qolçaq, yelqanat, akis-sada, yuqlay, tüş, saçları, dört mışıq, ayaqqapnıñ terisi, til, topuzlı saat, qaranlıq, isim, beş can: qartana ve qartbaba, eki oğul, bir qız

- Aşağıdaki resimlerge kelişken tapmacalarnı köçürüp yazıñız.

9-inci afta

Furuncı

Rivayet

Alim fuqarelerni pek acıy eken. Bir kere geceniň bir maalinde, o, Borulça taraftan kele. Qarasuvbazar yanından keçip ke-
teyatqanda, şeerniň eň kenarında bir evde iňlevler, ağlağan yaş
bala seslerini eşite. Geceniň bir vaqtında olğan bu ziy-çuvniň
sebebini aňlamaq maqsadınan Alim şu evniň penceresi túbüne
bara. Biraz vaqt diňlep tura. Evden balalarniň aş istep ağlağan-
larını aňlağan. O, pencereni tasırdatıp, yavaştan:

— Emce, açiň qapıñızni. Sizge aytacaq sözüüm bar, — degen-
de, içeriden:

— Kim o? Sizge ne kerek? — degen abdıravuç bir ses eşitle.

Evniň içini tınçlıq qaplay. Ötmek istep ağlağan balaçıklar bile
ağlavlarını toqtatalar. Arası bir qaç daqqalar keçken soň faqır:

— Açayıqmı? — dey.

— Emce, açiňiz! Menden qorqmañız, men Alimdirim. Sizge
aytacaq lafım bar, — dey Alim.

Alimniň adını eşitken faqır aman qapını aç a da:

— Hoş keldiňiz, Alim ağa, buyurıñız! — dey.

— Sağ oluñız, ierige kirip oturmayım, siz ıqıñız azbarğa, — dey.

Faqr ıqqaninen Alim oña:

— Mına, emce, bu paralarnı alıñız da doğru furuncığa barıp, ondan tmek alıp keliñiz de, şu sabiyleri toydurıñız! Aydı, tez oluñız! Men siz kelgence bu yerde beklerim, — dey.

— Sağ oluñız, Alim ağa, lâkin şimdi furuncığa barmam. Epi-si bir o, yerinden turıp tmek bermez. Meni quvıp qaytarır. O hıyanetke aqşam oq yalvardım. Borcğa bir tmek bile bermedi. şimdi de barsam, quvar.

— Aydı-aydı, barıñız, tez oluñız! O sizni quvalamaz!..

Faqr şu yerden doğru furuncıñ evine kete. Arası çoq keçmeden, faqrıñ boş qaytıp kelgenini körgeninen:

— Qana, ne içün boş qayttıñız? — dep soray Alim.

— Alim ağa, furuncı quvdı... ‘Ket, pezevenk, şimdi geceleyin ötmek olmaz! İnsanğa aman aralıq bermeysiñiz! Dünyadan co-yulıp bitmediñiz, hınzırlar!’ — dep sgdi, — degende, Alim:

— Aydı, yle olsa, třiñiz peşime, beraber barayıq! — dey.

Alim faqrıñ ögünde dev kibi adımlay, faqr ise artından kete eken. Furuncıñ evi yanına baralar ve qapısını qaqmağa başlay-lar. İçeriden furuncı auvlı-auvlı:

— Kim o? — dep bağıra.

— Menim, men!..

— Saña bu vaqıtta ne kerek?

— Sesimden tanımayıñmı yoqsa, men Alimdirim! Tez a qapını! — dey.

Furuncı ne yapsın — aa. Alimge ‘hoş keldiñiz’ dep trge kemesini rica etkende, Alim:

— Yoq, beyim, trge başqa sefer kelgende keerim! Sen şimdi cevap ber. Bu faqrıñ balaları a ekenlerini bilip, ne içün oña qılınasıñ? Ne içün oña ötmek bermeysiñ? Tez, bir ual içine ötmek toldur! şimdi onı sgip qaytarğansıñ, onıñ içün benim kzlerimniñ ögünde oña yüz kmş bereceksiñ. Qana ıqar.

Alimniñ emirlerini alđan furuncı maymun kibi evirile ve er emirini şu daqqası yerine ketire. Furuncı paralarnı sayıp bergen soñ Alim:

— Şimdilik sağlıqnen qal! Men saña musafirlikke daa keli-
rim, muqayt ol! Eger bu qartqa yaman söz aytsañ, başsız qalaca-
đıñnı bil! — dep qapıdan çıqa.

Alim şu yerden faqırnıñ evi aldına kelip, atına mine de, dođ-
ru dađđa kete.

LUĞAT:

abdıravuq — *лякливий*

aralıq — *тут: передих*

acımaq — *жалити*

borc — *борг*

iñlev — *стогін*

pezevenk — *негідник*

furuncı — *пекар*

hinzır — *негідник*

hıyanet — *шкідливий*

Sual ve vazifeler:

1. Rivayetni oquñız, mündericesi boyunca suallerge cevap be-
riñiz.

Alim geceniñ bir maalinde, Qarasuvbazar yanından keçip
keteyatqanda, bir evden neler eşite? Alim pencereni tasır-
datıp, ne dey? Faqır çıqqaninen Alim oña ne bere? Faqır ne
içün furuncıdan boş qaytıp kele? Alimnen faqır furuncığa be-
raber barıp ne yapalar? Alim furuncını nasıl tazirley, onıñ ne
yapqanını talap ete? Furuncı ne yapmağa mecbur ola? Şimdi-
ki künde Alim Aydamaqqa qaraman demek ve onıñ furuncığa
'basqıncı' munasebetini aqlamaq mümkünmi?

2. Bağ fikirni ifadelegen satırnı belgileñiz.
 - a) adamlar zenginlerniñ zulumına baqmadan serbest olıp qal-
maq gerekler;
 - b) adiy halq ağır vaqıtta olarnıñ qaramanı yardımđa kelip,
olarnı qurtaracağına inana edi;
 - c) Alim azatlıqını sevip ve cesür olıp, zorluq çekken adamlarnıñ
tarafını alđanı em de ruhtan tüşmegeni içün halq qaramanı
oldı.
3. Rivayetni qaç parçağa bölmek mümkün? Er bir parçağa serleva
beriñiz.
4. Rivayetni roller boyunca oquñız.
5. Beşinci sınıfta ögrenen rivayetni hatırlañız. Onı ikâye etip
olursıñız mı? ('Qulaqsız Alim')

Yusuf Bolatniñ ‘Alim’ romanından parça

Alim meşur ressam İvan Ayvazovskiynen tanışuvı

Alim özünüñ qolaysız areketinden utanaraq, tınıq bir davuşnen:

— Daa da resimiñ barmı? — dedi.

Bala sözlerini türk aenkine uydurıp:

— Elbet, vardır, — dedi. — Arz ider iseñ, köstere bilirim, tanış olayıq: Vanâ Ayvazovskiy.

Alim ne deycegini bilmedi, uzatılğan qolnı sıqıp:

— Yahşı, tanış olayıq, — dep tekrarladı.

Olar deñizge qarağan camlı sofağa kirdiler. Köy evleri kibi mahat, minderlernen, renkli kilimlerden töşelgen ve donatılğan sofa tenalıqta edi.

— Buyurñız!

Vanâ başını set astına soqıp, andan çeşit biçimde ve renkte bir deste kâğıt çıqardı.

— Baqıñız! — dep, birer-birer Alimniñ ögüne litografiyalardan, gravüralardan çıkarılıp alınğan resimlerini tize başladı: — İşte Prometey! Mına ...

— Toqta!

Tors qayalar uçurımında zincirlernen buğavlanğan kelpetli bir pelvanniñ başı üstünde qorquñ quzğunlar dolaşıp, onı çekkelemekte — aşamaqta ediler.

— Bu kim?

— Kökten ateş hırsızlap insanlarğa vergeni için Zevs tarafından üküm idilen Prometey! Bu — Ahilles! Bu — Gerakl! Bu Roma gladiatori — Spartak! Bunlar — yunan isyancıları: Kanaris Miauli, Babulini...

Alim taacipnen baqıp qaldı. Bu adamlardan iç biri oña tanış degil edi. Lâkin bu qaramanlarınñ suqlandırıcı mazallıqları onı ayrette qaldırdı. O özünü tutalmay, yumruqlarını sıqıp:

— Eh, şay olasıñ, bütün dünyanı alt-üst eter edim! — dedi.

Vanâ Alimniñ diqqatınen rağbetlenip:

— Qırımli Çora-batır da pelvan olğan, — dedi. — Tünevin babam ikâye etti. O tatarlarnen sıq körüşe.

— Çoramı? Oğo! O sayıdan da yigit olğan. Vanâ, sen onıñ resimini de yapsana:

*Avlaq ufuq qarardı,
Kesek-kesek bulut çıqtı,
Bulut der ekeç toz çıqtı,
Toz der ekeç bey çıqtı,
Azrayılday ars betli
Kök cübbeli can çıqtı.*

Eh, amma kele eken ya? Ya atı?

*Sarımsaqtay azuvlı,
Salqtiyanday qulaqlı...*

Alim közlerini Vanâğa tikip, yalvarğanday:

— Yaparsıñmı? — dep soradı.

— Men onı avadan uçıp kelgenday tasvir eterim: yalınları cayılğan, tuyaqları bulutlarğa toqunğan. Yelyetmezniñ üstüne kök cübbeni yaparım. Güzel resim olur. Divarğa asarım, ana anda.

Bu arada, Vanâ deñizge baqtı. Onıñ beñzi quvançnen parıldadı:

— Alim, — dedi, — deñizge baq, deñiz kene de silkine başladı. Köpüre, köresiñmi? Bu — deñiz alsızlana demektir! Ana, ruzgâr da ese başladı. Furtuna qopacaq! Arb, añlaysıñmı, sayıdan da arb başlar! Aydı, aydı yalığa! Tolqunlarnıñ resimini alırmız, yuvunırmız!

Alim Vanâniñ qızgınlığına gönülden qapılsa da, yerinden turmadı: köyünü, anasını, aptesini, çölde yalınız qalğan babasını hatırladı. Çekmenini sırtına urıp:

— Maña köyge qaytmaq kerek, — dedi.

— İraqmı?

— Üç künde keldik.

— Yolluq yemeğiñ varmı?

— Dayanırım!

Vanâ kederlendi: ne yapmalı? Para teklif etse dostunıñ canı ağırmazmı?

— Alim, bu beş kapikke belki yolluq yemek alırsıñ?

Alim öz-özünden utandı: yañı tanışqa öz açlığını bildirmek kerek edimi? O ‘yoq’ demeye azır olsa da, açlıq öz degenini yaptırdı: Alim belinden qayış quşağını çezip, Vanâğa uzattı:

— Vanâ, bunu da sen al, sende dostluq nişanım qalsın!

Dostluq nişanı! Vanâ tatarlarınıñ bu adetini pek yahşı bile edi. Almamaq olmaz, canı ağırır.

O Alim köz almadan baqıp turğan resimni-Prometeyni oña uzatıp:

— Alıñız, bu da benim ediyem olsun. Unutma! — dedi.

LUĞAT:

alt-üst etmek — *перемогти*

biçimli = piçimli — *той, що має певний склад*

dostluq nişan — *на знак дружби*

zincirlarınen buğavlanğan — *закутий у ланцюзі*

iraq — *віддалений*

kelpetli pelvan —

коренастий, міцний богатир

qayış quşağ — *шкіряний ремінь*

qayalar uçurımında — *біля обриву скелі*

rağbetlenmek —

зацікавлюватися

suqlanmaq — *по-доброму заздрити*

mazallı — *здоровезний*

üküm etilgen — *приречений*

furtuna qormaq —

штормити

çekkelemek — *смикати, тягти*

çekmen — *чекмінь (верхній чоловічий одяг)*

yunan isyancıları — *грецькі повстанці*

SARF

Fiil: umumiy manası, müsbet ve menfiy şekilleri

Fiil — tilniñ eñ inkişaf etken söz çeşitidir. O, türlü areket, alâmet, alını esnas olaraq (процес) añlatır. Cümlede özünüñ bir de bir şeklinde rastkelerek, bizge:

şahıs-sayını: oquyım, çıqardıq, kelirsıñiz;

meyil ve derecesini: çıqsam, turğaydı, yapmalı; yuvunayım, bildirtmek, berilgen;

zaman ve türünü bildirir: keçti, alğan edi, oqumaqтам; olacaq; barıp kelmek, oqup çıqmaq; yazıp baqmaq.

Bundan ğayı, fiiller:

keçici ve **qalıcı**: qayd etmek (*neni?*), maqtamaq (*kimni?*);
şaqalaşmaq (*kimnen?*), turmaq (*qayda?*);

terkibine köre de **sade**, **mürekkep** ve **terkibiy** olur: etmek —
devam etmek — devam ete *bermek*;

müsbet ya da **menfiy**: qorqmaq — qorqmamaq.

Müsbet şekilde fiiller işniñ olğanını, olayatqanını ve ola-
cağını bildire. Fiilniñ müsbet şeklini yapıcı mahsus yalğaması
yoq: *keldi, aşadılar, pişire, üfüreler, yağacaq, baracaqlar.*

Menfiy şekilde fiiller işniñ olmağanını, olmayatqanını
ve olmaycağını bildire. Fiillerniñ menfiy şekilde qalın sesli
ecadan soñ **-ma**, ince sesli ecadan soñ **-me** yalğamaları qul-
lanılır: *kelmedi, aşamadılar, pişirmey, üfürmeyle, yağmaycaq,
barmaycaqlar.*

ketirdi — ketirmedi

1-iş. Fiillerni oquñız. Olarnı nümünege esaslanıp, müsbet ve men-
fiy şekilde işletñiz. Bir qaç fiilnen cümleler tizip yazıñız, **-ma**, **-me**
yalğamalarını doğru kullanıñız.

Nümüne: septi — sepmedi.

Septi, otura, baqtılar, uzana, tüşünemiz, yükley, qaldırdı,
kele, tüşecek, çıqtılar, attı, berecekler, köterdiler, isteyim, avuşa,
saydı, öğrenecek, ezberleyler, yırlay, soradılar, qoquycaqlar, baş-
lay, köçüreler.

2-iş. Cümlelarni oquñız. Fiillerni menfiy şekilde qullanıp, köçürrip yazıñız. Fiillerniñ astını sızıñız.

O, qıymetli meselelerni kötere, bunıñnen oquyıcınıñ diqqatını celp ete, onı tüşüncelerge daldıra.

Oquyıcı hulâsa çıqara.

Bu mesele keskinleşti, terenleşti.

İkâyenıñ süjeti sadeliginen ayırıla.

Neler olayatqanını yazıcı añlata, ve biz süjetni anıq duyamız.

Saf yürekli ve mulâyim tabiatlı bir oğlan. O, tenqidiy fikirlerinen bizlernen bölüşe.

Memet Şevketni babacasına ögütley, qandıra ve meramlarından vazgeçtire.

Biz onıñ istidatına, etraflı bilgisi ve nezaketligine suqlana edik.

Arzularımız tek istek olup qaldı.

Tenqitçi eserlerni tek münderice ve til ceetinden teşkere.

‘Qırım’ gazetiniñ saifelerinden

3-iş. Şiirni oqup, mündericesini bütünley tariflemek içün bir sual beriñız. Qayd etilgen sözniñ manasını luğatta tapıñız. 4-5 filni seçip, menfiy şekilde qullanıñız.

Yol yanında qart çınar,
Pek balaban **tacı** bar.
Kelgen-keçken yolcular
Toqtalıp yal alalar.

Men yaş bala ekende
Oynap-külip yürgende,

Yaşay edi şu çınar,
Kele edi yolcular.

Deyler, alâ qart çınar
Tura şu yol yanında.
Yorğun, talğan yolcular
Toqtalalar yanında.

A. Altañlı

4-iş. Yaqub Şakir-Aliniñ ‘Mazlumlar yaşay’ şiirinden dörtlükni oquñız. Luğat işini alıp barıñız. Şiirde rastkelgen fiillerni köçürrip yazıñız. Olar müsbet ya da menfiy şekildemi?

Yaz yelleri sıypaylar başım, közüm,
Qış boranı toqtamay canım yaqtı.

Kürmeklenmey tilçigim, ötkür sözüm,
Bir zamanlar yaşlarım suvday aqtı.

Yaqub Şakir-Ali (1890–1930)

5-iş. Metinni oquñız. Mündericesi sizni meraqlandırdımı? Nasıl yañı malümatnen tanış oldıñız? Siz özünizni angi oquyıcı sırasına qoyasıñız?

Oquyıcı ameliyatlarınıñ çeşitlerini bilesiñizmi? ‘Üçünci yerde’ oqumaq — bu, evde (birinci yer), oquv yerinde (ekinci yer) degil de, şeerniñ başqa bir yerinde (qavehanede, parkta) oqumaqtır. ‘Üçünci yer’ mahsus oqumaq için qararlaşdırılmağan. O yerge oquyıcı zarur olğanda ya da eglenmek için bara. Oquyıcı anda bir de-bir yer tapıp, kitap oqumağa başlay.

6-iş. Metinni oquñız. Noqtalar yerine kelişken fiillerni qoyıp, köçürüp yazıñız.

Yazda men köyde Bir kere men dostuma baracaq oldım, o, qomsu köyde Şu künü men saba erte turıp, sabalıqni aşap, evden Evden biraz uzaqlaşqan soñ, arqadaşım menden soragan kitapni qaldırğanım aqlıma Qayttım, kitapni alıp, kene yol boyu Evimden uzaq olmağan bir yerde tükân bar. Tükânğa kirip, qanfet Başta tez kete edim. Biraz boldurğan soñ

Men er vaqıt doğru kete edim. Özen yalısında sağ tarafından kettim. Ögümde de göl bar edi. Onı keçip, ormanğa Ormanı da keçken soñ, köyni Tezden yerime barıp çıqtım. Evniñ yanına kelip, qapunu ‘Kiriñiz!’ degen tanış sesni Evge kirdim. ‘Maña kelgeniñ ne güzel oldı’, — dedi dostum

(urdim, raatlanam, eşittim, yaşay, quvanıp, çıqtım, tüşti, kettim, yavaşladım, aldım, kirdim, kördim)

• *Yuqarıda berilgen metinge oşatıp, bir de-bir olıp keçken, ya da olabilir seyahat, ya kezintiñiz aqqında ağzaviy ikâye tiziñiz. Cümlelerniñ çoqusında türlü areket vi diger manada fiillerni qullanıñız.*

7-iş. Yusuf Bolatniñ ‘Alim’ romanından parçanı oquñız. Halq Köpürli köyni ne içün böyle adlandırğanını ikâye etiñiz. Köçürüp yazıñız. Fiillerniñ astını sızıñız.

Resul efendi orman içinden yükselip turğan töpeniñ üstündeki ‘Asma qayağa’ çıqqaninen, Köpürli köyniñ yeşillikler içinde boğulğan, qoraçıqlarnen sarılı dam evçikleri bir süret kibi közü aldında canlandı. Köy, Köpürli köy demege aqiqaten lâyıq edi. Dört bir taraftan endek şeklinde derelernen quçaqlanğan bu köy, derya ortasındaki adanı añdırıp, yağmurli avalarda tısqı dünyanen yalıñız bu quraqşıp qalğan çoqtan-çoq ağaç köpürlerinen bağlana edi.

8-ıř. Metinni oquńız. Suallerge cevap berińız. Qayd etilgen sızler-
niń tercimelerini luęatta tapıńız.

Meraqlı malümat

Alim Azamat oęlu tahminen 1816 senesi Kefe uyezdindeki Köpürli köyde faqır köylü Azamat aqaynıń qorantasında doğęan. Alim yař bala ekende, babası řu köyniń pomeřcięi Memiř aęa Çelebiyev tarafından köyden quvulęan soń, Qarasuvęa köçken. Ayrı rivayetlerge ve vesiqalaręa baqqanda, Alim Qarasuv **esnafı** Efendiyevge **tericilik zenaatına řegirt** olaraq kirgen. Babası Qarasuvda ölgen, anası Kerime çoq vaqıtlar zenginler qolunda hizmet etip keçingen. Alim bayaęı vaqıtlar tericilik zenaatınen oęrařan, sońra o, Qarasuv **tuccarı** Boboviçte arabacı olaraq hizmet etken. 1844 senesi Alim **böten yerde** qabaatlanıp, sürgün etilgen. Lâkin Eski-Qırım řeeri yanlarından keçkende arbiy konvoylarınıń qolundan qaçqan. Bundan soń 1849 senesiniń sońlarına qadar Qırım içinde daęlarda dolanıp yürgen.

Alim az bir vaqıt içinde özüne halqınıń diqqatını celp etken, sońundan atta padiřanıń özü bile řahsen Alimniń iřinen oęrařmaęa mecbur olęan.

Alim sońki kere sürgünge yiberilgende, qararnen otuz üç yařlarında eken.

- *Alim Azamat oğlu qaçıncı sene ve qayda doğęan?*
- *Alimniń babası ne için Qarasuvęa köçken?*
- *Ayrı rivayetlerge ve vesiqalaręa baqqanda, Alim nasıl zenaatqa şegirt olaraq kirgen?*
- *Alim qaçıncı sene qabaatlanıp, sürgün etilgen?*
- *Alim Eski-Qırım şeeri yanlarından keçkende, arbiy konvoylarınıń qolundan qaçıp, qaçıncı senegece Qırım dağlarında dolanıp yürgen?*
- *Alim sońki kere sürgünge yiberilgende, qaç yařlarında eken?*

10-uncü afa

Bağçasaray böyle peyda olğan

Efsane

Künlerden bir kün Meñli Geray hannıñ oğlu avğa çıqa. O, Çufut-qaleden vadiyge tüşe. Qale divarlarınıñ sırt tarafından çıtırman orman başlay. Mında avcılar çoqtan-çoq kiyik ayvan tuta turğanlar.

Şu künü han-zade pek qasevetli edi. Eyi av onı quvandır may. Avnı hizmetçilerine yüklep, kermenge yollay. Özü ise Çürük-Suvnıñ yalı boyunda atından tüşip, kütük üstüne otura. Etraf çım-çirt. Tek özenniñ büllür suvu şuvuldap, tıncıqını boza.

Özenniñ qarşı yalısında tesadüfen şuvultı eşitile. Çalılar arasından bir yılan süyrelip çıqa. Onıñ artından daa bir yılan çıqa. Olar biri-birine atılalar, keskin tişlerinen biri-birini yırtalar. Çarpışma ep devam ete. Soñ olarnıñ birisi cansız serilip qala.

Şu arada çalılar içinden daa bir yılan süyrelip çıqa. O yeñgen yılannıñ üstüne atıla ve küreş yañıdan başlay. Yılanlar küreşe-küreşe han-zadeniñ köz ögünden ğayıp olalar. Çalılar arasın da olarnıñ fisıldısı ep eşitile.

Hannıñ oğlu yeñilgen yilandan közlerini almayıp, tüşüncege dala, babasını ve özünü tüşüne. Olar da şimdi şu yılan kibi küreş meydanını taşlap, qaçıp ketken ediler. Kim kimni yeñecegini o daa bilmey: Altın Orda ya da Türkiyemi? Amma onıñ babasına endi köterilmek qısmet degil...

Birazdan soñ, han-zade yılan qıbırdağanını köre. Yılan zornen başını köterip, suvğa taraf süyrekleno. Suvnıñ içine batıp, kene yalı boyuna çıqa. Han-zade şaşıp qala. Yılannıñ teninde yaralardan eser bile qalmağan. Soñra yılan kene suvğa dalıp, özenniñ diger tarafına çıqıp, çalılar içine kirip kete.

Meñli Geray hannıñ oğlu bunu körip pek quvana. Belki olarğa da köterilmek qısmet olur? Olar da bu yılan kibi yañıdan yaşamağa başlarlar?!

Han-zade at üstüne minip, Çufut-qale tarafqa yol ala. Bütün körgenini babasına ayta. Olar cenk olğan yerden haber bekleyler. Sabırsızlıqnen beklenilgen an kele, Altın Orda yeñilgen. Bu haber er kesni quvandıra.

Yılanlar küreşken yerde, Çürük-Suv özeni yalısında Meñli Geray saray qurdura. Saray etrafında qırımtatar halqı yaşap başlay. Şu şeerniñ adını Bağçasaray qoyalar. Meñli Geray han yılanlarnı saray tamğasında tasvir ettire.

LUĞAT:

an — *мать*
 vadiy — *долина*
 qale — *фортеця, замок*
 sırt tarafından — *з тильної сторони*
 tesadüfen — *випадково*
 fisıldı — *шупіння*

çarışma — *бій, зіткнення*
 çım-çirt — *мертва тиша*
 çıtırman orman — *дрімучий ліс*
 eyi av — *добре полювання*
 eser bile qalmağan — *не лишилося й сліду*

Sual ve vazifeler:

1. Efsaneni oquñız. Suallerge cevap beriñiz.

Künlerden bir kün Meñli Geraynıñ oğlu ne yapa? Han-zade avnı kermenge yollağan soñ ne yapa? Şu arada özen yalısında neler ola? Yeñilgen yılan han-zadeni nasıl tüşüncelerge daldı-

ra? Soñra yılanğa ne ola, onı ne şifalay? Han-zade körgenlerini kimge aytmağa aşıqa? Meñli Geray nasıl quvançlı haber ala? Han yılanlar küreşken yerde ne qurdura? Meñli Geray han yılanlarını nede tasvir ettire?

2. Aşağıdaki plannen tanış oluñız. Metinden punktlağğa kelişken parçalarını efsaneden tapıp oquñız.

Plan:

1. Mengli Geray hannıñ oğlu avğa çıqa.
 2. Yılanların çarpışuvı ve hanzadeniñ tüşünceleri.
 3. Yeñilgen yılannıñ canlanuvı.
 4. Han-zade Çufut-qalege aşıqa.
 5. Meñli Geray han Cürük-Suv özeni yalısında saray qurdura.
3. **Ev işi:** efsaneni berilgen planğa esaslanıp ikâye etiñiz.
 4. Beşinci sınıfta ögrenen efsaneni hatırlañız. Onı ikâye etip olursıñız mı? ('Qara deñizniñ sırrı').

Tarihiy malümat

Bağçasaray şeerı XV asırda (1432 s.) Qırım hanlığının paytahtı oldı. Ondan evel paytaht Solhat şeerinde (şimdiki Eski Qırım) yerleşken edi.

Meñli Geray han Altın Orduğa qarşı çıqıp, Qırım hanlığının mustaqilligini devamlı sürette qorçaladı. 1475 senesi han türklerge cenevizlileri yeñmege yardım etken. 1502 senesi Altın Orda bütünley dağılğan. 1503 senesi Meñli Geray han Cürük-Suvniñ sol tarafındaki yalısında saray qurdırğan.

Meraqlı malümat

Bağçasaraynıñ adı o yerde Qırım hanlarınıñ rezidentsiyası yerleşkeni için berilgenini bilesiñiz mi? O, 'bağça' ve 'saray' sözlerinden asıl oldı. Aқиqaten de, hanlar sarayı bağça ve ormanlar yerinde qurulğan. Adamlar mında yerleşip başlağanda saray daa qurulmağan edi. Yani bu yerde adamlar qadimiy zamanlarda yerleşmege başlağanlar. Çünkü bu yerniñ iqlimi yımşaktır, cografiya ceetten uyğun, oñaytlı yer. Toprağı da bereketli eken.

Ayuvdağ efsanesi

Pek eski zamanlarda, Qırımniñ adı Yeşil ada olğanda, adam degen adam dünyada yoq eken. Yeşil adada cinler yaşağanlar. Olar pek işkir olğanlar. Bu cinler bilgen zenaatlarınıñ adı bar, esabı yoq eken. Mearetleri ise milsiz eken.

Acayip deñiz yalılarındaki iskelelerde biñlernen balıqçılar qayıqları, dağ eteklerinde büyük bağçalar, altın aşlıq ösken tarlalar, tatlı yüzüm bağları o qadar bereket bergenler ki, yerli ealini toydurğan soñ, artıp qalğan. Yaylalarda semiz qoy sürüleri yürgen, sığırlarınıñ yelinlerinden süt özü aqa eken.

Er şey yahşı edi, amma cinler bu bolluqta yaşağanlarına o qadar alışqanlar, bu güzellikni öz qollarinen yapqanlarından emin olğanlar ki, rızqını Alla bergenini unutqanlar. İmanları zayıflaşqan, camileri boş tura, namazlarını kimse qılmay, Alla qorqusu qalmağan eken.

Alla olarğa öz peyğamberini yollağan, lâkin cinler onıñ üstünden külip, quvğanlar. Böyle imansız, ğururlı, resulini tanıma-

ğan halqını cezalamaq niyetinen Tañrı suvuq şimalden qocaman ayuvnı Qırımğa yollay. Bu pek küçlü ve sert tabiatlı ayuv eken. O Qırımniñ yalısına kelgencə, yolunda rastkelgen er şeyni yıqqan-yaqqan.

Ne de olsa, o Qara deñizniñ yalısına kelip yetken, amma mında ki acayip iqlimden ayrette qalıp, baqılğan tarla, bağ-bağçalarnı körip, tınçlanğan. Bu güzellikni yıqmağa istemegen, cinlerni acığan. Ne yapacağını bilmeyp, deñizge tüşken de, suvunu içmege başlağan.

Sözden çıqqan bu ayuvnı cezalamaq, öz qudretini köstermek içün Alla onı taşqa çevirgen. Bu vaqıttan çoq yıllar, asırlar, biñyılıqlar keçken, cinler dünya yüzünden başqa diyarğa avuşqanlar. Amma Ğurzuf qasabasınıñ civarında büyük bir bayırnı körseñiz, bu taş kesilgen ayuvnı ille tanırsız.

- *Efsaneni begendiñizmi? Yaqınlariñizğa ikâye etiñiz.*
- *Vatanımız Qırım aqqında daa nasıl efsaneler bilesiñiz?*

LUĞAT:

asır — століття
aşlıq — зерно, хліб
biñyılıqlar — тисячоліття
ğururlı — гордий
iskele — пристань
mearet — майстерність

resülini tanımağan — не
впізнавати пророка
rızzq — їжа
sert tabiatlı — із суворим
характером
cezalamaq — карати
esabı yoq — безмірно

SARF

Tüslenüv

Fiilniñ şahısça-sayıca deñişüvine **tüslenüv** deyler. Demek, fiil teklikni ya da çoqluqnı bildirir. (Fiillerde çoqluq yalğaması urğu almağanını unutmağandırız?) Sayınıñ er bir şahısına ait yalğaması da çoşula.

Teklikte:

men	tur+ di +m kel+ di +m	tur+ am kel+ em	tur+ a + cağ + ım kel+ e + ceg + im
-----	--	----------------------------------	--

sen	tur+ di + ñ kel+ di + ñ	tur+ a + siñ kel+ e + siñ	tur+ a + caq + siñ , kel+ e + cek + siñ
o	tur+ di kel+ di	tur+ a kel+ e	tur+ a + caq kel+ e + cek

Çoqluqta:

biz	tur+ dıq kel+ dik	tur+ a + mız , kel+ e + miz	tur+ a + caq + lar kel+ e + cek + ler
siz	tur+ di + ñiz kel+ di + ñiz	tur+ a + si(ñi)z kel+ e + si(ñi)z	tur+ a + caq + si(ñi)z kel+ e + cek + si(ñi)z
olar	tur+ dı + lar kel+ di + ler	tur+ a + lar kel+ e + ler	tur+ a + caq + lar kel+ e + cek + ler

1-iş. Berilgen cümlelerde fiillerniñ şahsını ve sayısını tayinlep, soñ menfiy şeklinde kullanıp yazıñız.

Asan šiirni oqudı.

Tamıla ikâyeni talil ete.

Yarın bayram olacaq.

O birisi kün musafir kelecek.

Köylüler bağ-bağçada alma, armut, yüzüm daa cıyalar.

Tatilde köyge baracaqsıñmı?

2-iş. Aşağıdaki fiillerni oquñız, tüslendiriñiz. Bir qaç söznen cümleler tiziñiz.

Laf etmek, boysunmaq, qurmaq, yollamaq, keçmek, yuvunmaq.

3-iş. Metinni oquñız. Nasıl yañı malümatnen tanış oldıñız? Mündericesine sualler tiziñiz. Fiillerni tapıp, şahıs ve sayını tayin etiñiz. Olar angi zamandalar?

Bağçasaray daa yaş bir şeer, o aman-aman 500 yaşında. Meñli Geray han sarayı qurulğan soñ endi bayağı vaqıt keçti. Şeer o devirde ket-kete abadanlaşqan, yolları yapılğan edi... Zaman ile o daa da büyüleşken. Camiler, ustahaneler, qavehaneler açılğan.

Bağçasaraynıñ diqqatqa lâyıq olğan bir çoq yerleri bar. Eñ belli yeri — Hansaray. O yerde Qırım hanları yaşağanlar. Hansarayda meşur Közyaş çeşmesi bar. Qırım Geraynıñ sevgili hanımı

Onıñ namı, şan-şüreti
Endi çoqtan qopqan qattı boran
Varlığını **viran etti.**
Onıñ sırlı çeşmesinden
Aqıp tura közyaşları.

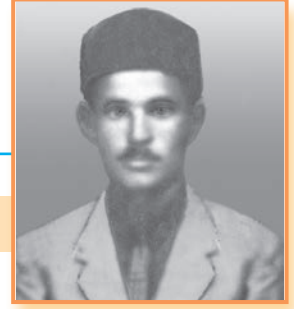
Han-Sarayı darma-dağın,
Sınıp yata baştaşları.
Çoq asırlıq **ğarez duşman**
Bunı körip ferahlana.

Bağçasaray, bu aliña
Göñlüm taşa, yürek yana.

İdris Asanin (1972 s.)

11-inci afa

Çoçamiy torğay

Cemil Kence

Çoçamiy torğay
 Toğaynıñ çetinde,
 Yuvasın yasağan
 Boğdaynıñ içinde.
 Baqıñız, yuvası
 Ne qadar güzel!
 Onı yasağan
 Pek çeber bir el.
 Sanki bir taş qabaq
 Ortadan bölüngen,
 Topraqnıñ içine
 Ketirip kömülgen.
 Yuvağa yaqın
 Çölniñ çetinde,
 Balası için
 Oturmay çöplene.
 Baqıñız, o şimdi
 Çırıldap bağıra,
 Yuvada yatqan
 Erkegin çağıra.
 Çoçamiy bağırmay,
 O şimdi pıstı.
 Yerge saqlanıp,
 Ötüşin qıstı.
 Benekli torğay
 Topraqday tüşünen,

Öz-özün saqlay
 Zararlı kişiden.
 Tiymeñiz, balalar,
 Quşçıqlar yaşasın,
 İnsağa zararlı
 Qurtlarını aşasın.

LUĞAT:

quş erkegi — *самець*
 oturmay çöplenmek —
клювати безперервно
 ötüşin qısmaq — *зупинити*
спів

taş qabaq — *гарбуз*
 toğay — *луз*
 çoçamiy torğay —
жайворонок

Sual ve vazifeler:

1. Şiirni oquñız, serlevasını ve müellifini aytıñız.
2. Şiirniñ mündericesi boyunca suallerge cevap beriñiz.
 Çoçamiy torğay yuvasını qayda yasağan? O yuva nege oşay? Quş ne içün oturmay çöplene? Torğay ne içün pısıp otura? Bu quşlar özlerini nasıl qorçalaylar? Cevapnı tasdıqlağan dörtlükni tapıp oquñız. Quşlarğa kimler zarar ketire bile? Müellifniñ oquyıcılarğa muracaatını oquñız. Quşlar nasıl fayda ketireler?
3. Şiirniñ esas ğayesini ifadelegen satırnı belgileñiz.
 - a) Suvuq qış aylarında quşlarğa sağ qalmağa tek adam yardım ete bile.
 - b) Tabiatnı sevmek, etraftaki güzel alemniñ qadrine yetmek, tabiatnen uyğunlıqta yaşamaq, tabiat bizim evimiz olğanını unutmamaq kerkemiz.
 - c) Adam tabiatnı yoq etmek degil de, onıñ güzelligini zevqnen seyir etmek kerek.
4. Tabiatta quşlarınñ emiyeti aqqında bilesiñizmi? Bu cedvelni devam etiñiz.
 1. Quşlar böceklerni, kemiricilerni aşaylar, olarnıñ sayısını tertipke qoyalar.
 2. Quşlar urluqlar tarqatmağa, yani ösümliklerniñ çeşit yerlerde ösip çıqmasına yardım eteler.
5. Aşağıdaki fikirnen razısıñızımı?
 ‘Eraftaki alemni quşsuz tasavur etmek qıyın. Olar şeñ, dülberler. Olar özüniñ körünişi ve areketlerinen bile tabiatnı canlandırılar. Bundan da ğayrı, bir çoq quşlar yahşı sayraylar ve keyfimizni kötereler’.
6. Manadaş sözlerni oquñız, olarnı aqlıñızda qaldırıñız.
Toğay — çimenlik; baqıñız — köz etiñiz; sanki — dersin; topraq — yer; balalar — çocuqlar; qurtlar — aşeratlar; çeber — usta.

7. Rəssam olğan olsañız, nasıl resim sızar ediñiz?
8. **Ev işi.** Şiirni oquñız, ezberleñiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Yüksek terekler taldasında

İkâye

Bağçada biri-biri artından çibırışıp uçıp kelgen torğayçıqlarnı kördim. Olar başta yüksek tereklerini pıtaqlarına qondılar, soñra kene qayergedir çivildeşip uçıp kettiler. Yalnız bir ufaçıq torğayçıq öz yerinde qalıp, maña tikilip baqtı. Qıbırdamay oturğan quşçıqni qorqızmayıp, cebimden sapanımni çıqardım. Böyle fırsat bir daa olmaz, men avcım, bu quş benim birinci ğanimetim olur. Torğayçıq gögercin degil, atsam bir şey olmaz.

Sapannen atqan taşım quşçıqni şu yerde urıp yıqtı. Özüm de şaşım. Maqsadıma irişken soñ o yerden tezden ketecek oldım. Amma bir şeyler meni o yerde qaviy tuta edi. Men ister-istememez torğayçıqniñ yanına bardım.

Şaşılacaq şey. Torğayçıqni elime alğanda, o daa tiri edi. Yaralanğan kökreginden qan aqsa da, yüregi daa ura edi. Men bu qabaatsız quşçıqni eki qolumnen tutup, aman evime çaptım. Evimizde olğan bütün ilâclarnı birer-birer közden keçirdim. Niayet, anam yaqında yaralanğan tirsegime oqalağan melemni taptım. Vaqıt qaçırmay, şu melemni quşçıqniñ yarasına sildim.

Menim yaralanğan tirsegimni yahşı etken melem, ne yazıq ki, torğayçıqni qurtarıp olamadı. Aynı şu künü

torğayçıqıñ cesedini bağçadaki tereklerden birisi yanında kömdim...

Yapqanıma peşman olsam da, artıq olacaq şey olğan. O künden soñ sapanımı elime başqa almadım. Bilmem ne içündür ondan ciyrene edim. Aslında öz qabaatımı añlay ve endi iç bir şeyni tüzetip olamağanımdan daa çoq vaqıt vicdan azabını çekkendirim.

Balalığımıñ defterine qara merekepnen yazılğan bu küçük vaqıanı ne içündür bu vaqıtqace unutıp olamayım.

Seyran Suleyman

LUGAT:

vicdan azabını çekmek —
відчувати докори сумління
ğanimet — здобич
ister-istemez — попру
бажання

maqsadqa irişmek — досягти
мети
melem — цілюща мазь
sapan — рогатка

SARF

Fiil zamanları. Keçken zaman

Keçken zamannıñ ter kibine köre eki büyük çeşitini ayırmaq mümkün: **sade** ve **mürekkep**.

Sade keçken zaman **vastalı** ve **vastasız** çeşitlerine ayrılğanı aqqında yuqarıda ayılğan edi. Aynı şu esasta mürekkep keçken zaman **vastalı** ya da **vastasız** olğaninen ayrılır. Lâkin, bundan ğayrı, onıñ daa bir qaç çeşiti olur. Olar sade keçken, şimdiki ve keleccek zaman şekilleri, yani zamanlarınıñ episinen, ve yardımcı *edi* ya da *eken* fiilleri vastasinen teşkil etilir. Buña köre mürekkep keçken zamannıñ şöyle çeşitlerini ayırmaq mümkün:

I. Vastasız şekiller (ter kibinde *edi* yardımcı fiili olur):

– **devamlı**. Bu zaman iş-areket devamlı olup keçkenini bildirer. O, şimdiki zaman fiilinden yapılır: *kele edi, yapa ediñiz*;

- **çoqтан keçкен zaman.** Bu zaman sade keçкен zamanniñ vastalı şeklinden yapılır: *yapqan edik, bergen ediler;*
- **şimdiki-keçken devamlı.** Bu zaman iş-areket devamlı olup, laqırdı etüvden evel ve laqırdıdan soñ daa devam eteceğini bildire: *oturmaqta edik, sezilmekte edi;*
- **keçken zaman maqsat fiili.** Bu zaman gelecek zamanniñ qatıy şeklinden yapılır: *baracaq edik, gelecek ediler;*
- **kelecek-keçken devamlı.** Bu zaman gelecek zamanniñ daimiylik şeklinden yapılıp, iş-areketi tekrarlanabilgenini köstere: *barır edim, yapar edik;*

II. Vastalı şekiller (terkibinde *eken* yardımcı fiili olur) aynı şu esas fiiller yardımınen yapılır. Mana ceetinden ise vastalı şekiller şunen farq eteler ki, söyleyici bu iş-areketni öz közünen körmey, eşitkenini, birevden bilgenini köstere: kele eken, yapa ekensiz — **devamlı vastalı** şekiller; yapqan ekenimiz, bergen ekenler — **çoqтан keçкен zamanniñ vastalı** şekilleri; oturmaqta ekenimiz, sezilmekte eken — **şimdiki-keçken devamlı zamanniñ vastalı** şekilleri; baracaq ekenimiz, gelecek ekenler — **keçken zaman maqsat fiilleriniñ vastalı** şekli; barır eken, yapar ekenimiz — **kelecek-keçken devamlı zamanniñ vastalı şekli.**

şahıs		Keçken zaman	
		vastasız: adiy: -dı/-di/-tı/-ti; mürekkap: -y/-ğan/- ..r/-caq + edi	vastalı: adiy: ğan/-gen/ -qan/-ken; mürekkap: -y/-ğan/ -..r/-caq + eken
men sen o biz siz olar	adiy	oqudım oqudıñ oqudı oqudıq oqudıñız oqudılar	oquğanım oquğansız oquğan oquğanımız oquğansı(ñ)ız oquğanlar

men	mürekkep	oquy/oquğan/oqur/ oquycaq + edim	oquy/oquğan/ oqur/ oquycaq + ekenim
sen		ediñ	ekensiñ
o		edi	eken
biz		edik	ekenmiz
siz		ediñiz	ekensi(ñi)z
olar		ediler	ekenler

Diqqat! aytır, alır, barır, berir, kelir, qalır, yatır

1-iş. Aşağıdaki cümleleri okuñız. Qavuzlar içinde berilgen fiilleri keçken zamanda adiy ve mürekkep şeklinde qullanıñız. Nümünege esaslanıp olarnıñ şahsını ve sayısını tayinleñiz. Şekillerni tizüvde manalarınıñ farqına yetiñiz. Buña sizge aşağıda berilgen malumatname yardım ete bilir.

Nümüne: Köylüler pıçılıp ve kesilip alıñan ormanlar yerine fidanlar (oturtmaq).

1. Köylüler pıçılıp ve kesilip alıñan ormanlar yerine fidanlar oturtılar. (sade vastasız keçken zaman)

2. Köylüler pıçılıp ve kesilip alıñan ormanlar yerine fidanlar oturtqanlar. (sade vastalı keçken zaman)

3. Köylüler pıçılıp ve kesilip alıñan ormanlar yerine fidanlar oturta ediler. (devamlı vastasız keçken zaman)

4. Köylüler pıçılıp ve kesilip alıñan ormanlar yerine fidanlar oturtmaqta ediler. (şimdiki-keçken vastasız devamlı)

5. Köylüler pıçılıp ve kesilip alıñan ormanlar yerine fidanlar oturtqan ediler. (çoqtan vastasız keçken zaman)

6. Köylüler pıçılıp ve kesilip alıñan ormanlar yerine fidanlar oturtacaq ediler. (keçken zamannıñ vastasız maqsat fiili)

7. Köylüler pıçılıp ve kesilip alıñan ormanlar yerine fidanlar oturtır ediler. (kelecek-keçken vastasız devamlı)

8. Köylüler pıçılıp ve kesilip alıñan ormanlar yerine fidanlar oturta ekenler. (devamlı vastalı keçken zaman)

9. Köylüler pıçılıp ve kesilip alıñan ormanlar yerine fidanlar oturtmaqta ekenler. (şimdiki-keçken vastalı zaman)

10. Köylüer pıçılıp ve kesilip alınğan ormanlar yerine fidanlar oturtqan ekenler. (çoqtan vastasız keçken zaman)

11. Köylüer pıçılıp ve kesilip alınğan ormanlar yerine fidanlar oturtacaq ekenler. (keçken zamannıñ vastalı maqsat fiili)

12. Köylüer pıçılıp ve kesilip alınğan ormanlar yerine fidanlar oturtır ekenler. (kelecek-keçken vastalı devamlı).

1. Siyrek rastkelgen ayvanlar ve ösümlükler mahsus qoruv astına (alınmaq). 2. Sen küzniñ kelmesini büyük sabırsızlıqnen (beklemek). 3. Sarı, quruğan yapraqlar daa ziyade (şuvuldamaq). 4. Saba küneş doğmasinen Fikret uyanıp, odadan (çıqmaq). 5. Men ne yapacağımı bilmey, efkârlı bir alda dereni (kötzetmek). 6. Siz balalarınñ areketlerine nasıl qıymet (kesmek). 7. Olarnıñ balalar için yazğan masalları bütün dünyağa (darqalmaq). 8. Biz çoq yazıcılarınñ eserlerinen (tanışmaq).

2-iş. Fiillerni oquñız. Olarnen cümleler tizip yazıñız. Fiillerniñ şahısını ve sayısını tayinleñiz:

Yaşay edim, baqtıq, çevirildi, turğansıñ, oturğansıñız, salladı, yuqlay ediñ, añlattılar, yüre edi, qayttılar, qalğan edim, oqur ediler, ketirmegen, sağınğan edik, sıgmay eken, baqıñız, yazğan ekenler, coyğan ediler, qaçqanlar, açtıñ, tuttım, içtik, ögrenge-nim, diñlegensiñiz, öte ekenler, urğansıñ, qopaya ekenmiz.

3-iş. Metinni oquñız. Mündericesine sualler tiziñiz. Metinden fiili keçken zamanda olğan cümleli köçürüp yazıñız. Qalğan fiillerni tapıp keçken zamanda qullanıñız. 'Tabiatnı ne için qorumaq kerek' mevzusında 2-3 cümle tizip yazıñız.

Tabiatnı qoruv

Tabiat — bu etrafımızdaki alem. Biz ava sayesinde nefes alamız. Ot üstünde yüremiz, suv içemiz, quşlarnı seyir etemiz. Yanımızda ayvanlar yaşaylar. Bizni küçlü yellerden dağlar qoruylar. Küneş er kes için nurlarını saçtı, saça em saçacaq...

Tabiat yer yüzünde olğan eñ qıymetli şeydir. Etrafımız ne de güzel! Amma biz tabiatnı qayğırmasaq, bütün bu güzellik ğayıp olur!

'Tabiatnı qorumaq kerek, oña muqayt olmaq kerek', dep bizge balalıqtan aytila. Tabiatnı ömür boyu qayğırmaq, aybetlemek

içün onı eñ evelâ sevmek kerekimiz. Tabiatnı sevsek — oña per-
vasız baqmamız, onı qayğırarmız.

M. Mamutova

4-iş. Şiirni oquñız. Şair balalarını ne yapmağa çağıra? Fiillerni seçip,
keçken zamanda qullanıñız.

Aydıñız, balalar, bir bölük olayıq,
Çapqalap qarşıda qırlarğa çıqayıq...
Ne yazıq, baqıñız, bir torğay o yaqta,
Aş tapmay moñsirep dolana saçaqta.
Aydıñız, bereyik azaçıq ekmek (ötmek),
Quvanıp bayğuşçıq dolansın erek.

Irğat Qadır

• *Siz quşlarnı qoruv meselesinde nasıl iştirak etesiñiz?*

5-iş. Metinni oquñız. Serleva uydurıñız. Mündericesine sualler ti-
ziñiz. Metinden bir kaç fiilni seçip, keçken zamanda qullanıñız. Me-
tindeki sualge cebapnı tapıp yazıñız.

Quşlarnı doğru beslemek içün belli bir qaidelerge riayet et-
meli. Yem bergende çöplük taşlamañız, teneke qutularnı, paket-
lerni soqaqlarda qaldırmañız. Quşlarğa er kün — aynı yerde ve
aynı vaqıtta yem beriñiz. Hu-
susan, avalar suvuq olğanda,
quşlarğa er kün yem bermege
unutmañız.

Ya quşlar ne aşaylar? Tür-
lü ösümliklerniñ urluqlarnı
aşaylar. Deyik, torğaylar tek
cılap ve tüy çoquçlap aşaylar.
Ötmek ufağı da kelişe. Baş-
tanqarağa ise urluqtan ğayrı
et keseçiklerini de bermek
mümkün.

Biz quşlarnı qışta besle-
sek, yazda olar bağçalarımızda, orman ve parklarda bizge yar-
dımçı olurlar.

6-iş. Metinni oquñız. Serleva uydurñız. Bu malümatlar sizge tanış edimi? Mündericesine sualler tiziñiz. Metinden bir qaç fiilni seçip, keçken zamanda qullanıñız.

Bir çoq quşlarğa abide qoyulğanını bilesiñmi? Qamaçavğa alınğan şeerde (*в обложеному місті*) adamlar er kün açlıqtan ölgende, kimdir qaleniñ divarına quşni oturtqan. Onı körgen duşman şeerde aş-suv daa çoqtır, dep o yerden ketken. Bundan soñ adamlar quşqa minnetdar olıp, oña abide qoyğanlar. Bu vaqia Almaniyada 16-ncı asırda olğan. Siziñce, angi quş aqqında laf kete? Doğru. Bu — horaz.

Bu quşqa ise dünyada eki abide qoyulğan. Çünki o ekinlerni sarınçqadan (*від сарани*) qorçalağan. Abidelerden biri AQŞnıñ Yuta ştatında, ekincisi ise Avstraliyada buluna. Bu quş adamlarnı açlıqtan qurtarğan. O nasıl bir quş? Kene doğru cevap berdiñiz. Bu — torğay.

7-iş. Metinni oquñız. Mündericesine sualler tiziñiz. Metinden bir qaç fiilni seçip, keçken zamanda qullanıñız.

Meraqlı quşlar alemi

Quşlar adamlarğa pek çoq fayda ketireler. Olar zararlı böcekleri, kemirici ayvançıqlarnı, kiyik otlarnıñ urluqlarnı yoq eteler. Quşlar tabiatnıñ sanitarlıq vazifesini becereler. Bunıñ için olarnı qorumaq kerek.

Sağan yavrularını beslemek için yuvağa künde 34 kere kelip kete. Bir kereden o 400 ufaq böcekni ketire. Böyle etip sağan 33 kün devamında balalarını aşata. Eki sağan balalarını beslegen vaqıtta ne qadar böcekni yoq eteler? Pek çoq — 897600 böcekni!

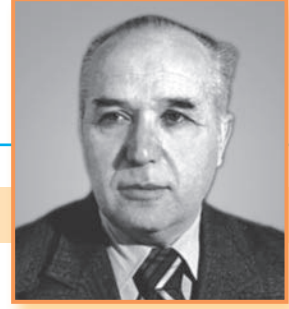
Quşlarnı öğrenmek ve saqlap qalmaq için qoruqlar meydana ketirile. O yerlerde quşlar yaşaylar ve çoqlaşalar.

8-iş. Bu — Qırım ormanlarında yaşağan quşlarnıñ resimleri. Luğatnen kullanıp, olarnıñ adlarını qırımtatar tiline tercime etiñiz. İnternette bu quşlar aqqında malümat tapıp, qısqa metinler tiziñiz.

12-nci afa

Terekniñ istegi

Men yañgız terekim,
Men kimge kerekim?
Yahşı ki, tamırım
Terende, dımlıqta.
Qışta sert yellerden,
Yazda yat ellerden
Kendimni saqlay da,
Yaşayım qumlyqta.

Mında bir maalde,
Bu qumlyq sailde,
Topraq tek özümni
Ketirgen dünyağa.
İnsanlar bileler,
Yoqlap da keleler,
Yeşerse dallarım,
Bezensem ilvanğa.

Yañgızım, lâkin men
Yem-yeşil anternen,
Küpeler taqınıp
Dönem bir güzelge.
Adımni adamlar
'Emen' dep qoyğanlar,
Meni pek seveler,
Bellim men alemge.

Deñizde yuvunğan,
Yağmurğa tutunğan,
Küneşten yanğan da
Taldama toplana.
Men yañgız terekim,
Demek, men kerekim,
Şunıñcün baltanen
Kelmeñiz siz maña!

Çerkez-Ali

LUĞAT:

alem — *світ, всесвіт*

bezenmek — *вирядитися, причепуритися*

belli — *відомий, звисний*

dönmek — *обертатися*

dımlıq — *сирість*

sail — *берег*

sert yel — *суворий вітер*

talda — *тінь*

yañgız — *самотній*

Sual ve vazifeler:

1. Şiirni ifadeli oquñız, mevsusını belgileñiz.
2. Şiirniñ baş fikirini bildirgen şeklini tapıñız.
 - a) Ösümlükler ayatımızni yaratırmaqnen beraber, canlı tabiatniñ bir qısmı sayıla. Biz tabiatni — ösümlüklerini, ayvanlarını qoruğanda, aynı vaqıtta yer yüzündeki ayatni qoruymız.
 - b) Adamğa daima temiz ava kerek olğanı için ösümlüklerini qorçalamaq kerek. Bir terekniñ ösmesi için uygun şaraitler ve bir çoq yıllarnıñ keçmesi kerek.
 - c) Etrafımızda terekler öskenine biz çoqtan alıştıq. Olarğa zevqnen baqamız, olarnıñ taldasında raatlanamız. Bunıñ için tereklerge muqaytlıqnen yanaşmaq kerekimiz.
4. Şiirde kimniñ adından söz yürütile?
 - a) tabiat qoruyıcınıñ adından;
 - b) balalar adından;
 - c) emen teregi adından.
5. Emen tereginiñ insanlarğa ricasını tapıp oquñız.
6. Tasvirleriniñ angisi emen teregine kelişe?
 - a) Bu quvetli ve qaviy bir terek. Onıñ yemişleri — pelit fındıǵı. Olarnı quşlar, burunduq ve kiyik domuzlar seveler. Bu terekniñ pıtaqları qattı ve iri, qışqace yeşil turğan yapraqları bar.
 - b) Bu terek özen ve tıynaqlar yanında öse. Terek öz pıtaqlarını sarqıtıp, suvğa intıla. Baarde onıñ sarı çeçekleri uzaqtan körüneler.
7. Manadaş sözlerni oquñız. Olarnı aqlıñızda qaldırınız.

Bezenmek — ilvanlanmaq — süslenmek; dönmek — aylanmaq; sail — yalı — kenar; kendimi — özümi; dönmek — aylanmaq; belli — namlı — meşur; alem — dünya — cian.
8. Orman aqqında atalar sözlerini oquñız. Olarnı nasıl añlaysıñız? Begengen atalar sözlerini ezberleñiz.

Ormanlar — milliy baylıqtır.
Orman bekçi ile degil, sevgi ile qorçalanır.
Ösümlükler — yerniñ yaraşığıdır.
Dağnı baqmağan — özüne duşman.

9. Şiirni ifadeli oquñız, ezberleñiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Er bir terek şereflensin

Fikir etseñiz, balalar,
Temiz ava bere dağlar.
Dağ olmasa, suv da olmay,
Dağsız yerge quşlar qonmay.

Östürmekçün sağlam terek,
Bir çoq yıllar kütmek gerek.

Şeñ özen aqsın deñizge,
Güzel Qırım külsün bizge.

Balalar, Yurtnı qoruñız,
Yeşil dağlar — baylığımız.
Dağlarnıñ artması gerek,
Şereflensin er bir terek!

Gür össün Qırım dağları,
Fısqırsın dağ-çoqraqları.

Linâre Dermenci

*Volodimir
Orlovskiy.
'Qırım. Özen yanı
manzarası'*

LUĞAT:

artmaq — збільшуватися
kütmek = beklemek
qorumaq — охороняти
fısqırmaq — бити струменем

şereflenmek —
удостоюватися честі, шани,
поваги

Qart emen

Nice yıllar öse eken,
Yol boyunda qart emen,
Nice-nice yolcularğa
Olğan eken o melem.
Qızğanmağan salqınlığın
Ne cümert, ne sarandan.
Yol çetinde bir qaleday
Turğan qorqmay borandan.

Bir kün, kimdir, qolu qıcıp,
Baltalağan emenni.
Añlaşıla, o taltinke
Deli eken, temelli...
Bir 'ah' çekip, soñ qart emen
Bükken devday belini,
Cellât canını alsa da,
O qızdırğan evini.

Remzi Burnaş

LUĞAT:

'ah' çekmek — *зітхати*
baltalamaq — *зарубати*
bükme — *загинати*
sarandan — *від купного*

taltinke — *тут: дурень*
cellât — *безжалный*
cümert — *щедрий*

SARF

Şimdiki zaman fiillerniñ çeşitleri ve arasındaki farqı

Şimdiki zaman fiilleriniñ yalınız eki çeşiti olur: **sade** ve **devamlı** zaman şekilleri.

şahıs		Şimdiki zaman	
teklikte		sade: -a/-e/-y;	
çoqluqta		devamlı: -maqta/-mekte	
men	sade	oquyım	bekleyim
sen		oquysiñ	bekleysiñ
o		oquy	bekley
biz		oquymız	bekleyimiz
siz		oquysi(ñi)z	bekleysi(ñi)z
olar		oquylar	bekleyler

şahıs		Şimdiki zaman	
men	devamlı	oqumaqtam	beklemektem
sen		oqumaqtasıñ	beklemektesiñ
o		oqumaqta	beklemekte
biz		oqumaqtamız	beklemektemiz
siz		oqumaqtası(ñi)z	beklemektesi(ñi)z
olar		oqumaqtalar	beklemekteler

Sade şekli tamırına **-a/-e/-y-** yalğaması qoşulıp yapıla: **ala-**mız, **bere,** qoquylar. Şimdiki zamanniñ bu şeklini biz nutuqta şu ande olıp keçken areketni qayd etmek içün qullanamız. **Meselâ:**

Enver saba saat yedide uyana, saat ekilerde mektepten qayta, aqşam saat altıda ders baqmağa otura, saat onda da yuqlamağa yata.

Ekinci şimdiki zamanniñ hususiyeti şunda ki, o, iş-areket devamlı olıp keçeyatqanını bildirir. Çoqusı allarda üçüncü şahısta qullanılır. **Meselâ:**

Istidatlı yazıcı şimdi yañı roman yazmaqta.

Talebeniñ yañlışıqları da bu yerden kelmekte.

1-iş. Nümünege baqıp, fiillerni tamamlañız.

Nümüne: Safiye çalış.. — Safiye çalışa.

1. Alime raatlan..
2. Anammen babam beraber şeerde çalış..
3. Biz ders baq..
4. Siz ne yapa..?
5. Sen muzıka diñle..mi?
6. Mektepte olar saat 14.00-ke qadar oqu.. .

2-iş. Suallerge cevap beriñiz, şimdiki zaman fiillerini qullanıñız.

- Siz qırımtatarca yahşı laf etesizmi?
- Siz qayda oquysıñız?
- Siz qayda yaşaysıñız?
- Siz derste ne yapasıñız?
- Aqşam evde qorantañıznen beraber ne yapasıñız?
- Siz ne filmlerni seyir etmege sevesiñiz?

— Siz qırımtatar yayınlarını baqasıñızımı? Angilerini?

3-iş. Cümlelerni oquñız. Yalıñız şimdiki zaman fiilleriniñ çeşitini tayin etiñiz.

1. Şiiriyetimizge de, nesirimizge de zaman ruhu, halqñıñ derdi açığı-aydın körünip turğan eserler kirip kelmekte. (İ. Abduraman) 2. Bu vaqıtta Asan qart eki oğlannen beraber kelmekte edi. (Ü. Edemova) 3. Ondan topraq, çöl qoqusı kelmekte. (İ. Paşı) 4. Em o laqırdılar, insanlar, areketler, niayet, halqñı öz ana-Vatanına alıp kelmekte. (Ü. Edemova) 5. Qırımğa yarım asırdan soñ birinci kere kelmekte. (Ü. Edemova) 6. Yüregi sıq-sıq urmaqta edi. (Ü. Edemova) 7. Onıñ elleri em suvuq ve em de titremekte ediler. (Ü. Edemova) 8. Ses-sedadan yer, kök titremekte. (İ. Paşı) 9. Asan qart çuval içine balalarınıñ ve Cevairniñ urbalarını toldurmaqta edi. (Ü. Edemova) 10. ‘Tatam, ğaliba, ömründe birinci kere uçmaqta’, — dep tüşündi Aliye. (Ü. Edemova) 11. Saçaqqa çevrildi bizçün kök, Qaranlıq qartalday uçmaqta. (R. Halid)

4-iş. Cümlelerni yazıñız. Fiillerniñ zamanını tayinleñiz, şahsını ve sayısını qayd etiñiz.

1. Qavun qavunı körip, renk ala, degenleri kibi, çalgıcı, yır-cılarımız biri-birlerinden öğreneler. (İ. Abduraman) 2. Ava nasıl olğanını özün köresiñ de, balam. (A. Akiyeva) 3. Kimnidir qarşılıp ala, kimgedir yer köstere... (İ. Abduraman) 4. Ey, şeytan balası, sen er vahıt men yuhlağanda şaha etesiñ. (Lâtifeden) 5. Tanımağan adamı olsa da, musafirni pek samimiy qarşılıp ala. (İ. Abduraman) 6. Bizlerge keder etesiñ. (Ü. Edemova) 7. ‘Mına men, qazıçılar azırlamağa başladım, — dedi o. — Pek doğru yapasñ, Mustafa.’ (İ. Paşı) 8. Tilimiz kibi edebiyatımız da zornen nefes ala. (İ. Abduraman) 9. ‘Ömründe yapmağanlarını yapasñ, qapı kilitlemeseñ olmaymı?’ (Ü. İpçi) 10. Bunı yahşı bilip turıp, kimerde kene hatağa yol beremiz. (İ. Abduraman) 11. Seni körem qışta, yazda, Sevem nazikligiñni, Saba sayın uyanğanda, Ep diñleyim ezgiñni. (G. Dermenci)

5-iş. Metinni oquñız. Mündericesini bütünley tariflemek için bir sual beriñiz. Fiillerni tapıp, şahıs ve sayısını, em de zamanını tayin

etiñiz. Şimdiki zaman fiillerinen cümlelerni köçürip yazıñız. Fiilleriniñ yalğamalarını belgileñiz.

Terekler nasıl oturtılğanını bilesiñizmi? Tereklerini merhametli adam oturta. O, tek özüni degil, başqalarını da tüşüne. Terek er kesni quvandıracaq. Yıllar keçer, ince ve küçük tereçik ket-kete sağlamlaşır, quvetleşir. Sıcaq künde oniñ taldasında adamlar raatlanırlar, balalar oynarlar. Yağmur astında qalğan yolcu terek túbünde saqlanır. Er kes çoq yıllar evelsi bu terekni oturtqan adamni yahşı söznen añarlar. Buniñ için de evelden ‘terek oturtqan — adamğa dost olğan’ degenler.

6-iş. Metinni oquñız. Qayd etilgen sözlerniñ tercimesini luğatta baqıñız. Fiillerni tapıp, şahıs ve sayısını, em de zamanını tayin etiñiz. Şimdiki zaman fiillerinen yalğamasını belgileñiz.

O (Appazov), eki atlı arabanen **eniş-yoqış** yollarından zornen keçilgen, topraq damlı evçikleri biri-birine sıyıqqan, dağ etegindeki köyde doğdı. Evlerniñ arqasında, bulutlarğa qadar yükselgen süyrü töpeli qayalar sükünette tura. Köyniñ ortasından ufaq özençik keçe... Özenniñ suvu baarde gürüldep, **öktemlenip** aqa, yazda quruy. Özençikniñ eki yaqınındaki selbi terekleri ortalıqqa kölge ata, serinlik saça ediler.

İbrahim Paşiden

7-iş. Metinni oquñız. Mündericesini bütünley tariflemek için bir sual beiriñiz. Fiillerni tapıp, şahıs ve sayısını, em de zamanını tayin etiñiz. Şimdiki zaman fiillerinen cümlelerni köçürip yazıñız. Fiilleriniñ yalğamalarını belgileñiz.

Adamlarniñ yaşağan yeri tabiattır. Lâkin adam, aynı vaqıtta, tabiatniñ baş duşmanıdır. Çünkü adamlarniñ areketleri ile tabiatqa zarar ketirile.

Dünyada özenler, deñizler, okeanlar er kün kirlene. Neticede balıqlar ve ösümlükler ğayıp olalar. Qanunsız avlağan avcılar türlü ayvanlar ve quşlarını öldüreler. Gektar-gektar ormanlar, ösümlük ve ayvanat alemler bulunğan yerler yoq etile.

Adamlar yılda bir milliard tonnadan ziyade çeşit türlü yaqarlıqını kullanalar. Olarnıñ qalımtıları atmosfereğa dağla. Endi tek ösümlük ve ayvanlar degil, adam özü de havf astında buluna.

Tabiatnı kelecik nesiller için nasıl etip saqlamaq kerekligini er birimiz düşünmek kerkemiz. Şahsen men tabiatnı qorumaq için ne yapa bilem, elimden ne kele? Baştta bir terek oturtar edim...

- *Siz tabiatnı qorumaq için ne yapar ediñiz?*

8-iş. Metinni oquñız. Mündericesine esaslanıp serleva qoyuñız, sualler tiziñiz. Fiillerni tapıp, şahıs ve sayısını, em de zamanını tayin etiñiz. Şimdiki zaman fiillerinen cümlelerni köçürüp yazıñız. Fiillerniñ yalğamalarını belgileñiz.

Er kün mekteplerde, ofislerde ve evlerde adamlar pek çoq kâğıtnı anda-mında taşlap keteler. Ebet — gazeta, mecmua, plakatlar — bular episi kâğıttır. Kâğıt ise ağaçtan yapıla. Biñlernen terekler kesile! Biz tırışsaq, kâğıtlarnı çoq kere qayta-qayta qullana bilemiz. Dünyada makulatura toplavnıñ statistikası böyledir: AQŞta — 56 %, Almaniya — 73 %, Avropada — 59 %, dünyada — 49 %.

Tereklerini daa ne için qorumaq kerkemiz? Terekler kislorod çıkaralar. Bundan ğayı, ormanda pek çoq ayvanlar yaşay. Terekler kesilse, olar yuvasız qalırlar. Albu ki, ormanlar yıl sayın daa

çoq kesile. Bunun için de makulatura toplam teslim etmeğin emiyeti büyüktür.

• *İnsanlar ne için tereklerni qoruyalar?*

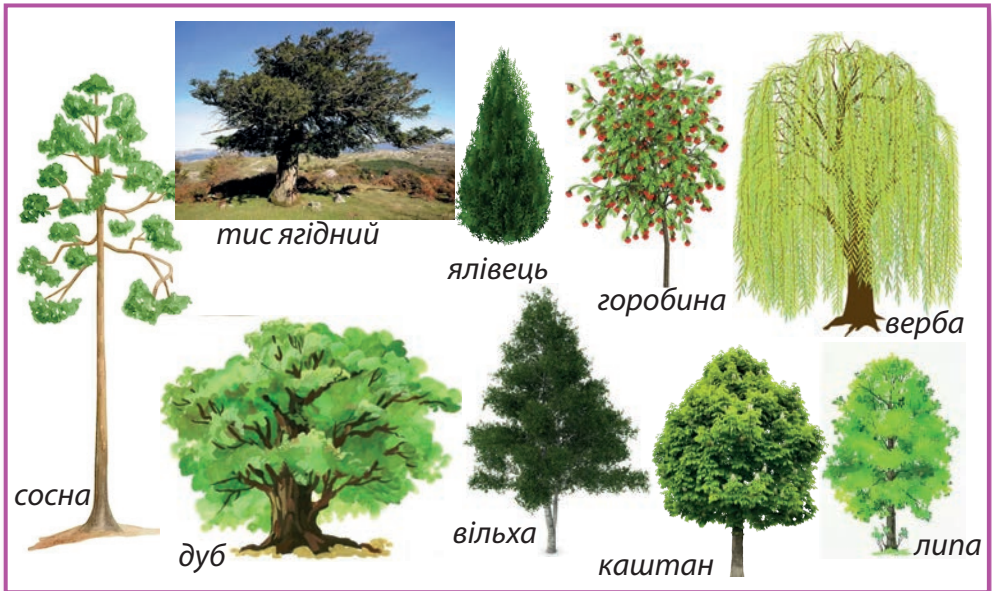
9-iş. Metinni oquñız. Mündericesine sualler tiziñiz. Fiillerni tapıp, şahıs ve sayısını, em de zamanını tayin etiñiz. Şimdiki zaman fiillerinen cümlelerni köçürüp yazıñız. Fiillerniñ yalğamalarını belgileñiz.

Orman

Orman — tabiatnıñ bir qısmı. Orman — baylığımız. Onı qorçalamaq ve qorumaq kerekmiz. Lâkin bu sözler yerde qalmaq kerek. Ormanda adam yañlış areketler yapqanı için er yıl nice yağınlar ola. Atalar sözlerinde: ‘Bir terekten million sernik yapıla bile, amma bir serniknen million terekni yaqmaq mümkün’, — dep ayıla.

Terekten yañız sernikler yapılmay. Mina, misal için, aqçamrı (*ялиця*) alayıq. Adamlar bu terekniñ pıtaqlarını, ineyarqlarını, qabuğrı, kevdesini de qullanalar. Aqçamrıdan ilâclar, mebel, tahtalar, penoplast ve diger nesneler yapalar.

10-iş. Bu — Qırım ormanlarında ösken tereklerniñ resimleri. Luğatnen qullanıp, olarnıñ adlarını qırımtatar tiline tercime etiñiz. İnternette bu terekler aqqında malümat tapıp, qısqa metinler tiziñiz.

Aradan künler keçti. Turnaçıqınıñ qanatı bitişti, tüzele başla-
dı. Bir qaç aftadan soñ o semirip dülberleşti...

Künlerniñ birinde Ali sevine-sevine dostu turnanen ke-
zinmege çıqtı. Bunu körgeñ balalar: ‘Vay, ne de güzel turnaçıq
eken!’ — dep olarnı sarıp aldılar.

Serverçik quşınıñ başını sıypay, Rustem quçaqlap yerden kö-
tere, Aliyeçik ise:

— Ma, aşa! — dep, oña elindeki qurabiyesini uzata.

Faqaç Enver çetten-çetten baqıp tura. O pek utana. Aliniñ
turnasına ise can-yürekten suqlana.

Bir kün saba serin yel esti: yeşillenip, çeçeklenip şeñ baar
keldi. Mavı kökte zurnacı turnalar peyda oldılar. Doğmuşlarnıñ
seslerini eşitken turna, dostu Aliniñ betine baqıp, ‘razı ol, men
öz sürüme қоşulayım’, degen kibi ıñradı.

Ali quşınıñ qanatlarını sıypadı, başından öpti — sağıqlaştı.
Qollarına alıp, yerden köterdi. Turna ise qanatlarını kerip, mavı
kökke köterildi. O, Aliniñ başı üzerinde bir qaç kere aylanıp, ‘Sağ
ol, Ali! Sağ ol, dostum!’ degen kibi qanatlarını qaçtı. Soñ uzaq-
laşmaqta olğan turnalar artından uçıp ketti.

Ali eyecanlı quvançnen dostuniñ artından baqıp qaldı.

Eskender Fazıl

LUĞAT:

afıdan — *неміцний*
 acınmaq — *співчувати*
 acınıqlı — *жалібний*
 beslemek — *годувати*
 bitişmek — *зростатися*
 büyük suratnen — *швидко,*
стрімко
 bıraqlamaq — *кидати*
 zurnacı turna — *тут:*
дзвінкоголосий журавель
 qızıqlamaq — *гарячкувати*
 qısıqlamaq — *бути стиснутим,*
здавленим

mecalsızlıq — *безсилля,*
безпорадність
 suqlanmaq — *заздрити*
 sıylamaq — *частувати,*
пригощати
 çırtamaq — *обвивати,*
обмотувати
 çırıqlamaq — *gıncuvatı*
 cüncülemek — *промокнути*
 eуесanlı — *схвильований*

Sual ve vazifeler:

1. Suallerge cevap beriñiz.

Alinen Enver derslerden soñ nasıl zevqlana ediler? Tesadüfen Alige ne eşitildi? Oğlanlar ne yaptılar? Olar çalırlar arasında neni taptılar? Quş nasıl alda edi? Ali ne yaptı? Bu yerde Ali ve Enver arasında olup keçken subetni tapıp oquñız. Aliniñ ana-babası oğlanıñ areketlerine ne dediler? Ali quşnu nasıl baqtı? Künlerniñ birinde Ali ne yaptı? Balalar quşnu nasıl qarşılادılar? Baar yeşillenip, çeçeklenip kelgende ne oldı? Metinden Ali turnanen nasıl sağlıqlaşqanını tapıp oquñız. Baş qaraman merametli insan demek mümkünmi?

2. İkâyeñiñ baş mevzusını añlatqan satırnu tapıñız.
 - a) Atta bir adamnıñ eyiligi dünyanı daa çoq güzelleştire.
 - b) Cemaattaki yamanlıq eyilikten küçlüdir.
 - c) Aqiqiy eyilik kerçek işlerde öz ifadesini tapa.
4. İkâyede angi epizodnu ziyade begendiñiz? Onı oquñız ya da ikâye etiñiz.
5. Tabiat aqqında kitaplarnı begenesiñizmi? Ne içün? Böyle kitaplarnıñ müelliflerine olar tabiatnu yahşı bileler demek mümkünmi?
6. Metinni aşağıdaki planğa esaslanıp ikâye etiñiz.

Plan:

1. Alinen Enver qırda tayalar.

2. Balalar acınıqlı ses eşiteler.
3. Çalılar arasında turnaçıq.
4. Ali quşnı evine alıp kete.
5. Ali quşnı baqa.
6. Ali turnanen kezinmege çıqa.
7. Baar kele.
8. Ali quşnen sağlıqlaşa.

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Aqqular

...Aqqular avada daa bir daire sızıp, yavaş-yavaş alçaqlaşmağa başladılar. Qanatlarını qaqip, suvnu köpürtip, köyniñ kenarındaki gölge qondılar. Yerli eali, yaşı-qartı işlerini taşlap, acayip quşlarını şaşıp seyir etmekte. Biz aqqularğa baqip, tüşünip-tüşünip, nasıldır gönül raathığı bula edik. Böyle güzel diyarnı, böyle güzel aqqularnı yaratqan Alla er zaman yücedir!

Aqqular bir yal alıp, yollarını devam ettiler. Lâkin bir quş uçmadı. Gölniñ kenarında uzun nazik boynunu burıp, qanatını sarqıtıp qaldı... Aceba, ne oldı eken? Mecalsızımı, ya da yaralımı? Bu nadir quşnı yañğız qalmağa nasıl sebepler mecbur etti?

Çeşit-çeşit sualler bizni telâşlandırdı. Şu küniñ adamlar aqqularnı gölge uçıp kelip qonğanlarını aqşamğace tafsilâtlı muzakere ettiler. Doğrusını aytqanda, bu acayip quşlar epimizge gönül bayramı bağışladılar. Er kesniñ ağızında: ‘Bu yahşı alâmet! Eyilikke yoraycaq. Hayırdır, inşalla!’ – sözleri edi.

Aqşam ise... Aqşamki vahşiylik epimizni buz-buzlattı. Bizim yaşlarımızdan ekevi göl taraftan, ‘avdan’ qayta ediler. ‘Avcılarınıñ’ birisiniñ qolunda

tüfek, ekincisiniñkinde ise aqqu. Biçareniñ yarasından tamçı-tamçı qan aqmaqta... Göñül bayramı bitti! ‘Avcılarıñ’ ay-tqanlarına köre, aqqu eti ‘qattı, ağaç kibi, datsız’ emiş...

Kene baar keldi. Quşlarıñ avuşuvı başlandı. Aceba, aqqular kene bu gölge uçıp kelirlermi?

Fera Seferova

LUĞAT:

alçaqlaşmaq — *знижуватися*
 buz-buzlamaq — *ціпеніти*
 vahşiylik — *дикунство*
 göñül bayramı — *душевне свято*
 göñül raatlığı — *душевний спокій*
 daire sızıp — *зробивши коло*
 datsız — *позбавлений смаку*
 yerli eali — *місцеві мешканці*

quşlarıñ avuşuvı — *переліт птахів*
 mecalsız — *слабкий*
 tafsilâtlı — *детально*
 telâşlandırmaq — *тривожити (кого)*
 eyilikke yoraycaq — *зараховувати до доброго үйсе* — *великий*
 yal almaq — *трошки відпочити*

SARF

Kelecek zaman fiilleri

Kelecek zaman fiilleri iş-areket olacağını ya da olmayacağını bildire.

şahıs		Kelecek zaman	
men sen o biz siz olar	qatıy -caq/-cek	oquycağım oquycaqsıñ oquycaq oquycaqmız oquycaqsı(ñi)z oquycaqlar	keleceğim keleceksiñ kelecek kelecekmız keleceksi(ñi)z kelecekler
men sen o biz siz olar	daimiylik -ır/-ir/-ur/-ür/-r	oqurım oqursıñ oqur oqurmız oqursı(ñi)z oqurlar	kelirim kelirsiñ kelir kelirmiz kelirsi(ñi)z kelirler

İlle olacaq/olmaycaq şəklində **qatıy** derlər. O, şimdiki zaman şəklindən sonra *-caq/-cek* yalğaması qoşuluvindən yapılıdır:

yapa — yap**a**caq, bilem — bile**e**ceğim, qalmylar — qalmy**a**caqlar.

Soñki misalge diqqat etiñiz: menfiy şəkillərdə başta şimdiki zamanın yalın *-y-* yalğaması qoşulup, sonra kelecək zamanın yalğaması qoşula.

Daimiylik şəklində isə, ileride belli bir dərəcədə olacağını bildirən, *-ar-/-er-/-r-* yalğamaları yardımından yapıla: yapmaq — yapar, etmək — eter, oqumaq — oqur.

-ır-/-ir- yalğamaları:

— sözün üçüncü ecasından başlay tutuqlardan sonra yazıla: becərmək — becə**ri**rim, yuqlatmaq — yuqlat**ır**, lakin: ezberləmək — ezber**ler**;

— ya da böylə istisnalar da rastkele: *kelir, barır, alır, berir, aytır, qalır*.

Yatır sözü esərlerde qullanılsa da, şive sözü sayılır.

-maz/-mez yalğamaları yuqarıda berilgen yalğamaların menfiy şəkilləridir. Olar, digər menfiy yalğamalardan fərqli olaraq, urğu alar, meselâ:

yapma ^áz, becərilme ^áz, kösterme ^áz və il.

1-iş. Cümlelərdə rastkelgen kelecək zaman fiillərinin vəzifəsini təyin etiñiz. Soñra tek xəber vəzifəlilərindekilərini yazıp alıñız. Qalğanlarında da şü fiil şəkillərinin cümledeki vəzifəsinə diqqat etiñiz. Buña sizə söz qaysı sualge cəvab bergeni yardım eter.

1. Babası ocalardan oğlu hususunda er daim eyi fikirlər eşıtip, ğururlanğan, onın kelecəgi hususunda çoq tüşüngen.
2. Reklama olmasa, mında kim kelecək? — Reklamanen oğraşırımız.
3. Demək ki , bar kelecəgim...– dep yırladı o.
4. Bu sözlər maña sanki qanat bağışladılar, kelecəgimni belgiledilər, nasıl yoldan ketmem kerek olğanını kösterdilər. (İ. Abduraman)
5. Yıllar kelecək, ketecek, Gönlüm tek seni sevecek. (E. Asanov)
6. Kelecək ay şimaldən gemilərdən çoq şeylər kelecək — erzaq və silâ. ('Cesür yürek')
7. Böylə qorantalarğa baqıp, halqımızın kelecəgi bar, degen fikirlər doğa. (Gazetten)

2-iş. İnternette ‘Qırımtatar tili milliy korpusı’ndan faydalanaraq, ‘berecek’ ya da ‘olacaq’/‘olacağı’ sözlerinden cümleleri yazıp alıñız. Cümlelerde şu sözler türlü vazifedeullanılsın. Vazifeni, aşağıda berilgen ‘aytacaq’ sözünen bağlı nümünege esaslanıp, beceriñiz.

Nümüne: 1. Betinden belli edi, ciddiy bir şey **aytacaq** (S. Kence) (*ne yapacaq?* — gelecek zaman fiili, haber).

2. Barıp terbiyesizlik aqqında **aytacaq edi** (*ne yapacaq edi?* — keçken zaman fiili, haber), amma toqtadı. (S. Karaşay)

3. Qartqa bir şeyler **aytacaq** (*nasıl?* — ayırıcı) adam kibi baqtı. (Ü. Edemova) ve il.

3-iş. Oquñız. Tek gelecek zaman fiilli cümleleri yazıp alıñız. Çeşitini kayd etiñiz. Qalğan fiillerniñ zamanını tayin etiñiz.

Etrafımızdaki bütün tabiat canlıdır. Bunu biz balalıqta yahşı duymamız. Bir çoq yazıcılar balalarga ait şu duyğularını saqlap qaldılar: olar etraftaki alemni qalpnen diñleyler.

Tabiat aqqında kitaplarnı saifeleseñiz, közüñiz ögünde güzellik, mucize ve sevgi tolu tabiat alemi açılır. Ayvanlar ve ösümlükler aqqında yañı-yañı ve meraqlı bilgiler alırsıñız. Eñ müimi ise daa çoq merhametli ve insanıyetli olursıñız. Yazıcılar da tek tabiat aqqında yazmaylar. Yazıcılar ‘biz tabiat yardımınen insan qalbiniñ güzel taraflarını qıdırıp tapamız’ deyleler.

4-iş. Atalar sözlerini oquñız, manalarını açıqlañız. Kelecek zaman fiili olğanları yazıp alıñız.

Eyilik yapqan yamanlıqtan zarar körmez.

İçi qara adam dünyada merhametli insanlar olğanına inanmay.

Eyilikni unutma, yamanlıqni ise unut!

Yahşı adamğa er kün bayram.

Eyilikniñ ertesi-keçi yoq.

Qaranlıq aydınlıqni sevmez, içi qara adam ise yahşı adamni begenmez.

Yahşı söz — ev qurar, yaramay söz — evni yıqar.

5-iş. Metinnen tanış oluñız, manasına yetiñiz.

Turnalar aqqında efsane

Ukrainada turnalarını pek seveler. Evel-ezelden ukrain topraqlarına duşmanlar ücüm etkenler. Olar evlerini yaqqanlar,

qadın-qızlarını esir alğanlar. Sabiylerni ise yanğın yerinde qaldırğanlar...

Bir kün turnalar yanğın yerinde sabiylerni körip, öz ğağalarını şaqıldataraq, kazaklarını yardımğa çağırğanlar... Lâkin kazaklar uzaqta olup, bu seslerni eşitmegenler. O vaqıt turnalar öz ğağaları yardımınen sabiylerni köterip, olarnı qurtarğanlar. O zamandan berli Ukrainada turnalarını körgende, er kes quvana.

6-iş. Metinni oquñız. Soñki cümlelerde berilgen suallerine emiyet beriñiz. Devamını uyduruvda kelecik zaman fiillerini qullanıñız.

Balalıqta dünya ayrıca mücizelidir. Mücize şunda ki, balalıqta terekler, quşlar, ayvanlar nasıl laf etkenlerini eşitmek mümkün. Bunıñ için pencereden baqıp, qalpni etraftaki tabiatqa açmaq kerek.

Yaz mevsiminde ormandaki otlar nasıl fısıldaşqanına, quşlar nasıl qonuşqanına, ya da, deyik, köpekler ve mışıqlar insan nutqunı nasıl etip doğru añlağanlarına emiyet berdiñizmi? Belki bütün ayvanlar ve ösümliklerniñ canları bardır? Belki olar da fikir eteler, quvanalar ve ağlaylar?..

7-iş. İfadeli oquñız. Fiillerni talil etiñiz. Kelecik zaman fiilleriniñ episi cümlede bir vazife beceremi?

Ava bulut, kök qarara,
Bugün yağmur yağacaq.
Suvlar taşıp sel olacaq,
Yerler suvğa toyacaq.

Qavrap qalğan tarlalarnıñ
Qatıp qalğan yüregi.
Qabaracaq solıp qalğan
Çeçekleri açacaq.

Irğat Qadır

14-üncü afta

Qış

Eşref İbraim

Beyaz çarşaf yapınğan keñ tarlalar,
 Çivildeşe torğayday şeñ balalar.
 Biri konki yasadı, biri çana,
 Biri yasap qarbababa, şay zevqlana.

Suvuq nefesi boysundırdı,
 Aqqan derya yuqladı, sesi tındı.
 Kümüş kibi yıldıray tegiz buzlar,
 Onda taya balalar em de qızlar.

Qış

Zakir Qurtnezir

Ayazlı qış.
 Tışqa çıqtım.
 Özenden suv almağa.
 Etraf sakın:
 ses-soluq yoq,

Suvda mecal qalmağan.
 Özençikniñ eki çeti
 Büznen qaviy tutuşqan.
 Hoş maqamnen aqmay endi,
 Em arınğan, tınığan.

Bu vaziyet yüregimde
 Hucur isler uyanttı.
 Keri döndim.
 Suv yerinde
 Özende hayal aqtı.

LUĞAT:

arınmaq — ставати прозорим
 boysundırmaq — підкорити
 keri dönmek — повертатися
 qaviy tutuşmaq — міцно
 схопитися

mecal — міць, сила
 sakin — тиша
 uyantmaq — пробуджувати
 hoş maqam — гарний наспів
 hucur is — дивний запах

Sual ve vazifeler:

1. Şiirlerni ifadeli oquñız.
2. Eşref İbrahimniñ 'Qış' şiirinde cansız tabiat nasıl tasvir etilgen? Ya canlı tabiat? Qış kelgenine kimler quvanıp zevqlana? Bu şiirde şair tabiatqa sevgisini ifade ete demek mümkünmi?
3. Zakir Qurtnezirniñ 'Qış' şiirini oquñız. Bu şiirde kimniñ adından söz yürsetile? Şiirniñ birinci dörtlüğünü oquğanda nasıl levha közüñiz ögünde canlandı? Özençikniñ tasvirini oquñız. Bu dörtlükte köçme manalı söz birikmesini tapıñız.

4. Angi šiirge aşığıdaki fikir kelişe?
'Müellif bizge bir şeyge baqmadan er angi mevsimge quvanmaq kerekligini ańlata'.
5. Er bir šiir nasıl bir keyfniń peyda olmasına sebepçi ola: kederli, şeń, sakın, köterinki, telâşlı?
6. Şiirlerden söz birikmelerini oquńız, manalarını ańlatıńız.
Derya yuqladı, etraf sakın, derya sesi tındı, maqamnen aqmay, hayal aqtı, yıldıray tegiz buzlar.
7. Atalar sözlerini oquńız. Olarnı nasıl ańlaysıńız?
*Qar ne qadar çoq yağsa, yazğa qalmaz.
Qış qışlığını yapmasa, yaz yazlığını yapmaz.
Qarlı yıl — barlı yıl.
Qışniń qarı — küzge bereket.*
8. Şiirlerni ifadeli oquńız. Begengen šiirni ezberleńiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Sevem ayaz atanı

Ğafar Bulġanaqlı

Köz taşlańız bir tışqa,
Kene kirdik biz qışqa.
Sezesizmi, balalar,
Gece uzun, kün qısqa.

Azırlandıq ta küzden,
Qorqmaq kerek qış bizden.
İster boran üfürtsin,
İster yağsın qar tizden.

Ne acet muġaymaġa,
Çanam da bar taymaġa.
Konöklarım yap-yańı,
Daa ne kerek mańa?

Üstünde tayıp qanam,
Quşdayın uça çanam.

Qışta temiz avada
Ne bolduram, usanam.

‘Sağlam’ dey meni ekim.
Sınıfta men ilerim.
Basıp turğan eñsesi
‘Ekilerden’ yoq yüküm.

LUĞAT:

acet — *необхідність*
ilerim — *робити успіхи*

qanmaq — *задовольнятися*
usanmaq — *надокучити*

SARF

Fiil dereceleri

Esas fiilge yañı mana qoşmaq içün mahsus yağamalar qoşılır. Bular arasında bir de bir ya da bir qaç derecenı bildirgen yağamalar bar. Er bir **derece**, fiil bildirgen iş-areketni insan, predmet özü yapamı ya da birev tarafından yapığanını, ya da bir qaçı yapğanını bildirir ve il. Yani manasına köre **malüm** (demek, belli olğan), **belgisizlik**, **qaytım**, **ortaqlıq** ve **yüketüv** derecelerini ayıralar.

Malüm derecedeki fiilniñ iş-areketi kim tarafından yapılğanı cümlede belli ola, meselâ: *Bağçevanlar yazda kiraz ve şeftali, küzde armut ve alma cıyalar.* Mında ‘bağçevanlar’ (kimler?) ‘cıyalar’ sözüne aittir.

Belgisizlik derecesinde iş-areket kim tarafından yapılğanını cümledeki müpteda köstermez: *Yazda kiraz ve şeftali cıyıl-sa, küzde armutnen alma cıyılır.* Bu cümlede ‘kiraz’, ‘şeftali’, ‘armut’, ‘alma’ sözləri, iş-areketni becermey (olar özleri ‘cıymay’ ya da öz-özünü ‘cıymay’, olarnı birev ‘cıya’, demek olar ‘cıyla’). Böyle etip, cümlede iş-areket birev tarafından yapılğanı bildirile. Şu derecenı teşkil etmek için mahsus söz yapıcı yalğamalar qoşulır: **-ıl/-il/-ul/-ül/-l-** (bere — berile, yazsın — yazılsın, tökeler — töküleler, oquy — oqula, oya — oyula).

Qaytım derecesindeki fiiller iş-areket predmetniñ özüne qaytğanını bildire: *Deñizde yuvunmaq, sıcaq qum üstünde yatmaq...* (Ü. Edemova). *Buña sevinmek kerek, ebet.* (İ. Abduraman). Demek, bu fiiller **-ın/-in/-un/-ün/-n-**, yani **-n-** arifli yalğamalar yardımınen yapılır: *yapınmaq, maqtanmaq, soyunmaq.*

Ortaqlıq derecesi iş-areket birlikte yapılğanını köstere: *Öpüşmek ile quçaqlaşmaq ve el tutuşmaqdan ğayrı aramızda iç bir şey olmadı.* (M. Amet). Bu derece **-ış/-iş/-uş/-üş/-ş-**, yani **-ş-** arifli yalğamalar vastasınen teşkil etilir: *külüşmek, tartışmaq, barışmaq, añlaşmaq.*

Yüketüv derecesiniñ bir çoq yalğaması bar. Bu derece iş-areket birev tarafından buyurılğanını köstere, meselâ: Men olarnı eda etmek, *bildirilgen* işançnı aqlamaq, mühlislerimni *sevindirmek*, meni şereflegen halqımniñ adını *yükseltmek*, onı dünyağa şimdikisine baqqanda daa ziyade *tanıtmaq* için elimden kelgen bütün işlerni yaparım. (İ. Abduraman). Böyleliknen, yüketüv derecesi **-dır/-dir/-dur/-dür/-tır/-tir/-tur/-tür/-t/-it/-it/-ut/-üt-**, yani **-t-** arifli ve **-qız/-qız/-ğız/-giz/-ğuz/-güz-**, yani **-z-** arifli ve dig. yalğamalar qoşuluvınen yapılır: *yuqlatmaq, turğuzmaq/tursatmaq, kestirmek, aqızmaq, kirgizmek* ve il.

1-iş. Berilgen cümlelerde fiillerniñ derecesini tayin etiñiz.

1. Birinci sınıfqa baracaq bala ögünde çoq talaplar qoyula. (Gazetten)
2. Babamız er vaqıt temiz-pak kiyingen, jilet cebinden saati körünip yürer edi. (G. Dermenci)
3. Adamlar biri-birine baqıştı. (Ü. Edemova)
4. Er saba men bunı körgende Sevinem gönülден. (E. Asanov)
5. Qayğırını yır savuştıra, Yeñişlerge aşıqtıra... (G. Dermenci)
6. Seniñle olsam sevinem, Zarema. (E. Asanov)
7. Onıñ fikiri doğru tanılıp, qabul oluna ve bu fikirniñ edası sayesinde qıynlıqniñ astından çıqla. (M. Qoşcanov)
8. Bala-çağa yolğa sepildi. (Ü. Edemova)
9. Ananıñ bu sözleri öyle sıcaq duyğu, öyle bir eyecanlı ifadenen ayıldı ki, odağa, bütün etrafqa, dersiñ, küneş nurları sepildi.
10. Ağrısına dayanmaq pek qıyn ola. (İ. Paşı)
11. Kirgen soñ: ‘Siz serbestsiñiz!’ komandası berildi. Askerler öz koykalarına çapıştılar. (M. Qoşcanov)
12. Halqımızniñ qara taqdirini bizge er kün yetkize ediler.
13. Esli-başlı adamni de anda, de mında çaptırdı, eñ ağır işlerni yapmağa mecbur etti. (İ. Paşı)

2-iş. Aşağıdaki fiillerni malüm, belgisizlik, qaytım, ortaqlıq, yükletüv derecelerinde yazıñız. Yalğamalarnı doğru qullanıñız. Bir kaç fiilnen cümleler tiziñiz.

Nümüne: Azırlanmaq — azırlay, azırlana, azırlanıla.

Azırlanmaq, açuvlanmaq, toplamaq, istemek, yasamaq, tüşünmek, saqlamaq, qandırmaq, tanımaq, oturmaq.

Diqqat etiñiz!

Er bir sözden derecelerniñ episini tertip etmek mümkün degil. Buña sizge luğat ya da mantıq yardım ete bile. Şuniñ içün bu söz barmı, yoqmı ve ne manada olup çıqqanını tüşünip tertip eteçektirsiz.

3-iş. Metinni oquñız. Bir kaç fiilni malüm, belgisizlik, qaytım, ortaqlıq, yükletüv derecelerinde yazıñız.

Qış

Güzel qış! Qayda baqsañ, er yer qarnen örtülgen. Daa tünevin qar yağa, boran üfüre edi, şimdi ise küneş parılday.

Ayazlı ava pek taze. Tereklerge qırav tüşti. Kürtükler adam boyunda. Tarlada qalın qar yata. Qarlı qış — bol bereket alâmetidir. Qışta qar ekinlerni ayazdan qorçalay, baarde ise olarnı bol-bol suvara.

Köy soqağınıñ ortası qardan temizlendi. Balalar quvana-quvana çanalarda tayalar.

4-iş. Şiirni oquñız. Mündericesine esaslanıp qısqa metin yazıñız. 2-3 fiilni ayrı derecelerde yazıñız. Yalğamalarını doğru qullanıñız.

Ap-aq oldı er bir yer,
Tonlar kiydi terekler,
Beyaz yorğan yapıñğan,
Yüce dağ yuqlap qalğan.

Küneşsiz endi künler,
Uzun oldı geceler,
Boran qarnı üyüre,
Tıšta Qış babay yüre.

Seyran Üseinov

5-iş. Metinni oquñız, serleva uydurıñız. Fiil şekilleriniñ episinde dereceneni tayin etiñız. Buña sizge şu derecelerniñ yalğamaları yardım eter.

Qış — yılınıñ eñ acayip mevsimi! Yılınıñ dört mevsiminden eñ çoq qışnı begenem.

Qış suvuq, ayazlı ola. Lâkin qışta tabiat pek dülber! Hususan qar yağğanda. Terekler ve evlerniñ damları qarnen örtülgen

vaqtı pek dülber. Böyle manzaranı pek begenem. Küneşten qar parılday! Bazıda qışta bütün tereklerge qırav tüşe. Olarğa baqıp, sanki masal dünyasında kibi olasıñ.

Qışta qayaq (*лижи*), buz patenleri (*ковзани*) ve çananen taymaq mümkün. Bu ise bizim keyfimizni kötere, bizni quvandıra em de sağlamaştırta. Biz dostlarımıznen beraber qardan adam yapamız, çananen tayamız.

6-ış. Metinni oquñız. Bazı fiillerni belgisizlik derecesinde qullanıp, metinni ğayrıdan tertip etiñiz. Kerek yerde fiillerniñ diger şekillerini (zaman, şahıs, sayısını da) deñiştiriniz.

Qışta quşlarnı unutmaymız, olarğa yardım etmege tırışamız. Biz anamnen beraber yemlik yaptıq. Bir qutu alıp, bir tarafında pencereçik kestik. Qutunu yipnen bağladıq. İçine yem sepip, onı terekke astıq. Başta quşlar yemlikten saqındılar. Amma çoqqa barmay yanına qondılar ve içine kirip yemni çoqudılar.

Mına böyle etip men qışta quşlarğa yardım ettim.

15-inci afta

Cıyın

Aliye Veliulla

Qırımtatar halqınıñ çoq meraqlı ve zevqlı urf-adetleri bar. Olardan biri cıyındır. Cıyınlar qış vaqtı, köylülerniñ azbarda, çayırlarda ve bağ-bağçalarda, qızgın işleri bitken soñ, keçirile turğan. Yaşlar ve qızlar bir de bir dostlarınıñ evinde qonuşmaq ve eğlenmek içün nevbetnen toplaşa ediler.

Balalar, siz milliy tertipte donatılğan odanı kördiñizmi? Mina, şimdi öyle odanı köz öğüne ketiriñiz: keñ ve ruşen oda, qarşı divar boylap, bir köşeden diger köşege qadar set qurulğan. Set üstünde sıranen dülber örnekli divar yastıqları tizilgen. Olarnıñ üstünde ise beyaz örme peşkir çekilgen. Köşede çeşit renkli yiplernen nağışlangan yüzbez asılğan. Pencerede bürmeli perde sarqıp tura. Sıcaq soba yanında ise minder töşelgen. Böyle bir odada cıyın keçirile...

Cıyınğa kelgen yaşlar, qızlar setlerge yerleşip oturalar. Olarnıñ artında, qarılğaç çipçeleri kibi, balalar tizile, minder üstüne ise esli-başlılar otura. Setlerde yer yetmegen yaşlar qapı tarafta skemlelerge ve kürsülerge oturalar. Er kes öz yerine yerleşken soñ cıyın başlay.

Toplaşqanlar qoşulıp, halq yırlarını yrlaylar. Yaşlar şaqalaşa, lâtifeler aytıp külüşeler.

Cıyında çeşit zevqlı oyunlar oynap eğlenmek te adet olğan. Yaşlarnıñ sevimli oyunlarından 'Yüzük', 'Quşaq' oyunları pek şeñ keçe edi.

İstidatlı yaşlar ve qızlar özleri uydurğan çıñ, mane, şaqalarını köydeşlerine taqdim ete ediler. Cıyınlarda bulunmaq, husu-

san balalar için, zevqlı ve faydalı edi. Olar halq ağız yaratıcılığınen canlı sürette tanış ola ediler.

Böyleliknen, qıymetli medeniy asabalıgımız nesilden nesilge avuşıp saqlana ve zenginleşe edi.

LUĞAT:

bürmeli — *зі складками*
 medeniy asabalıq —
культурна спадщина
 milliy tertipte — *в*
національном стилі
 peşkir — *накидка на*
спеціальні подушки, які

служать спинкою диванів-сетів
 ruşen — *сяючий, світлий*
 sarqmaq — *звішуватися, опускатися*
 taqdim etmek —
представляти
 canlı sürette — *наживо*

Sual ve vazifeler:

1. İkâyeni oquñız.
2. Cıyınlar ne vaqıt keçirile turğan? Milliy tertipte donatılğan odanıñ tasvirini tapıp oquñız. Şimdi böyle odanı qayda körmek mümkün? Cıyınğa kelgen insanlar nasıl etip yerleşe ekenler? Cıyınlarda halqımız nasıl zevqlanğan? Bu bayramlarda bulunmaq kimler için faydalı edi? Halqımıznıñ daa nasıl urf-adetlerini bilesiñiz?
3. İkâyenin esas ğayesini bildirgen satırını tapıñız.
 - a) Milliy asabalıqı saqlap, nesilden-nesilge yetkizmek — halqımıznıñ boyun-borcudur. Olarnen tanış olmaq — yaş nesilniñ vazifesidir.
 - b) Cıyın qırımatar halqınıñ meraqılı ve zevqlı urf-adetidir.
4. Cümlelerni devam etiñiz.
 - *Cıyınlar qış vaqtı, köylülerniñ ...*
 - *Mına, şimdi öyle odanı ...*
 - *Set üstünde sıranen dülber ...*
 - *Olarnıñ artında, qarılğaç ...*
 - *Setlerde yer yetmegen yaşlar ...*
 - *İstidatlı yaşlar ve qızlar ...*
 - *Böyleliknen, qıymetli medeniy ...*

5. **Ev işi.** Metinni oquňız, ikâye etiňiz.

'Set' sözüniň manasinen tanış oluňız. Set — tahtadan yapığan divan, onıň artı yerine içi adette toban ya da yünnen toldurılğan divar yastıqları qullanıla.

MUSTAQIL OQUV IÇÜN

Çimgan dağlarında

Tair Halilov

Parça

Memedemin dede vefat etkende men doqyz yaşında bala edim. Amma onıň lafları alâ aqılımda. O şeň tabiatlı, yeşil közlü, sağlam müçeli, bem-beyaz saqallı qart edi. Ayaqlarında ham teriden özü tikken çarıqlar (kaloş kiymege asıl aşsınmay edi), qolunda daima qızılçıq tayağı.

— E, balalar, abınıp yürügenime baqmaňız. Men deliqanlı olğanda, yük tolu arabanı köterir edim. Ramazan pelvannen

küreşirdim, — dey turğan Memedemin qart. — Yigit ya küreşçi, ya yırcı, ya oyuncu olmaq borclu. Eger em küreşçi, em yırcı, em oyuncu olsañ, saña yigitler paşası derler.

— Memedemin ağa, demek, siz yigitlerniñ paşası ekensiñiz de, — dep onı yaşlar eriştire ediler.

— Ya bir oturğanda on meşrebe salqın hoşafnen qırq dane çiberekniñ aqqından kelgenime ne dersiniz?

— Vazgeçiniñ şunu, Memedemin ağa, olacaq şey degil! — dep yigitler qartnı coştura ediler.

— Aygidi seni, şimdi taze qozu etinden pişirilgen o çiberekler olacaqta, sizge çiberek aşadıqlarını köstereceksiñ, — dey o. Yigitler küleler. Qart ise hayalğa dala.

Uzun qış geceleri köy yigitleri Memedemin ağanıñ ikâyelerini diñlemek için onıñ evinde toplana ediler. Memedemin ağa başta eñqas inatlana, nazlana, yalvarta. Soñ yigitlerge şart qoya: ‘İç olmadım bir horaz soyulmasa, masal söylenmeycek!’ Yigitler şaşmalaylar, yalvaralar, amma qart dedigim-dedik, degenimden qaytmayım, dey. Niayet, qaydandır bir-eki kilo et tapılıp, qızartıla. Ortağa sofraya qoyula ve ziyafet başlay.

Er kes Memedemin qartbabanıñ ağızına baqıp otura. Ebet, padişanıñ qızı vezirlerniñ oğullarını terk etip, adiy alicenap bir yigitke sevda ola. O yigit, mıtlaqa çoban ola. Biñ bir belâdan ve qazadan, biñ bir sınavdan keçken soñ, merametli adamlar ve perileriniñ yardımını ile eki genç biri-birine qavuşalar. Zalım padişa öle. Onıñ tahtına çoban mine ve padişanıñ qızına evlene. Aqiqat yeñe.

Memedemin ağa tariflegen masallarıñ soñu olmay edi. Ki-mer masalları üç-dört gece devam ete turğan. Onıñ Çora batır, Kör oğlu, Aşır Kerem aqqında rivayetlerini, yırlağan türkülerini aytmaysiñizmi? O bilgen halq yırlarınıñ esabı yoq edi.

Men de çoq kereler Memedemin ağanıñ masalları altında tatlı yuquğa dala edim. Ağamlar meni yarı gecede köterip, evge alıp qayta ediler. O ne qadar bahıtlı künler edi! Episi suv kibi aqıp ketti. Göñlümde yalnız keder qaldı.

LUĞAT:

abınmaq — *спіткатися*
 alicenap — *великодушний*
 vazgeçmek — *відмовлятися*
 dedigim-dedik — *я сказав усе, що хотів*
 deliqanlı — *хлопец, парубок*
 zalım — *деспот, тиран*
 ziyafet — *званий обід*
 inatlanmaq — *упиратися, спиратися*
 keder — *смуток, печаль*
 nazlanmaq — *вередувати*

peri — *пері, німфа, фея*
 taht — *престол, трон*
 ham — *сирий, недопечений*
 hayalğa dalmaq — *згадувати*
 çariqlar — *чарики, постолы*
 coşturmaq — *розпалити*
 şart qoymaq — *поставити умову*
 eñqas — *навмисно*
 yalvartmaq — *змушувати, упрошувати*

SARF**Fiil dereceleriniñ qullanuv hususiyetleri**

Yuqarıda aytıp keçkenimiz kibi, fiil derecesi sözge yañı mana qoşa, atta onı qısmen ya da bütünley deñiştire bile (şuniñ içün o, söz yapıcı yalğama sayıla): *almaq — alışmaq, bermek — berilmek, barmaq — barışmaq, soymaq — soyunmaq, çıqmaq — çiqarmaq* ve il.

Malüm dereceniniñ mahsus yalğaması yoq, o, diger derecelerniñ şekillerini teşkil etmek içün qullanılır:

qoşmaq — *qoşulmaq, silmek — silinmek, tayin etmek — tayin etilmek, oqumaq — oqutmaq;*

siyrekçe diger derecelerden yapılır:

öğrenmek — *öğretmek, tolmaq — toldurmaq.*

Bazıda fiilniñ negizine biri-biri artından bir qaç dereceniniñ yalğaması qoşılır. Lâkin şu söz bir qaç dereceniniñ manasını bildirse de, soñkisine köre tayin etilir, meselâ: Maqsadım onı **sevindirmek**.

Siyrek allarda belgisizlik derecesiniñ **-I-** arifli yalğaması yerine qaytım derecesiniñ **-n-** arifli yalğaması qullanılır, meselâ:

Amma köy er taraftan sarılıp *alına*. (R. Fazıl)

Midat 1934 senesi askerlikke *alındı*. (C. Dağcı)

1-iş. Cümledeki fiillerniñ derecesini tayin etiñiz. Olarğa tabi ya da ait olğan söz birikmelerini yazıp alıñız. Derece yalğamalarını kayd etiñiz.

Nümüne: adamlar alındı — belgisizlik derecesi.

1. Bizden soñ teatrge daa diger adamlar alındı. (G. Dermen-ci) 2. Tek oña alışmaq kereksiñ. (İ. Paşi) 3. Er bir adam çapçaqı birinci olaraq toldurmaq istey. (Lâtifeden) 4. Onıñ fikiri doğru tanılıp, qabul oluna ve bu fikirniñ edası sayesinde qıynlıqniñ astından çıqla. (M. Qoşcanov) 5. Laflarında qorqu aks oluna. (İ. Paşi) 6. Qırımnda samoizolâtsiya tertibi 30-aprelgece devam ettirildi. (Gazetten) 7. Bu sebepten bir soqağını böyle kompozitsiya yaraştırta: koronavirus [tacmaraz] şeklinde büyük qoqla açuvlanıp, karnaval urbasına kiyindirilgen virusqa qarşı baqıp, külip otura. (Gazetten)

2-iş. Metinni oquñız. Cümlelerden bir qaç fiilni köçürüp yazıñız. Olarnı nümünege esaslanıp derecelerini kösteriñiz. Derece yalğamalarını kayd etiñiz. Parçanıñ mündericesini tariflemek içün bir sual beriñiz.

Nümüne: Qazğanlar — qazılğanlar, qazdırğanlar, qazdırılğanlar, qazdırtқанlar.

Qartlarnıñ aytқанlarına köre, bu çöllerde evelleri daa bol-be-reket olğan. Adamlar evleriniñ öglerine sıra-sıra urular qazğanlar. Onıñ etrafını tobannen örip, içini boğdaynen toldura ekenler. Qış geceleri mahsus eglenceler tertip etip, bu aşıqlarnı bol-bol sarf ete ekenler. Soñki vaqıtlarğace devam etken ve çoq neşeli keçken cıynlarda qızlarnen yaşlar qarşılıqlı çıñlar aytışalar. Bu cıynlarnıñ güzelliginden sayıla edi. Qarşılıqlı çıñ ve mane ayılğan cıynlarda ğalip taraf mıtlaqa taqdirlengen.

Feyzi Rahman Yurter

3-iş. Parçanı oquñız. Halqımızniñ nasıl adetleri aqqında ayıla? Bir qaç fiilni nümünege esaslanıp talil etiñiz.

Nümüne: Oturdılar — keçken zaman, 3 şahıs, çoqluqta.

Gençler yün minderler üzerinde oturdılar. Yün yastıqlar di-var boyu tizilgen. Yerde kiyiz cayılğan. Gülsüm ala kenarda turğan sofranı ortağa itep qoydı. O, başta sütlü qave ketirdi. Onı

içken soñ, sofrada baqlalı et şorbası, iri-iri qoparılgan taze furun ötmegi peyda oldı. Halit yımşaq pamuq kibi qabarıq ötmekni em aşadı, em de qarşıda, pencere yanındaki rafta, çanaq-çölmekke, vilkalar toldurılğan camdan bardaqa baqtı. Asan emce Halitniñ aşaganını körse de, ep zorlay:

— Aşa, oğlum, aş! — dey.

Sofranı Nermine yığıştırdı. Çanaq ve qaşıqlarını yuvdı, sofranıñ üstünü sildi. Gülsüm ala ne qadar itiraz etip baqsa da, faydası olmadı. Nermine degenini yaptı.

İbrahim Paşı

4-iş. Şiirni ifadeli oquñız. Aqlıñızda tutıp, defteriñizge yazıñız.

Yol öte çamlarınıñ túbünden,
Mavı qar elmazday parılday.
Keç tañda töpemde kümüşten
Boynuzni añdırıp ay yalday.

Riza Halid

5-iş. Parçanı oquñız. İkâye etiñiz.

Cıllı aşhanede yımşaq minderçik üstünde, divarğa tayanıp turğan iri qırmızı çeçekli ve dülber örnekli yastıqlarğa yaslanıp, raat oturdım. Hatice apte küneş tüste baqır cezvesini eki qave qaşığı qol degirmeninde çekilgen qave septi de, oña çaynikten qaynaq suv tökip, ateş üstüne qoydı. Qave qabarıp taşayım degende, deral cezveniñ uzun sapından tutıp, filcanlarğa sıcaq qave toldurdı. Filcanniñ birisini maña uzatıp:

— Saba şerifiñ hayırlı olsun, oğlum. — dedi.

— Sağ oluñız, Hatice abla, — dedim.

Odaniñ içine yaylıp ketken hoş ve tendürist qave qoqusını içime çekip-çekip, bir kesek şekernen qavemni iştianen içtim.

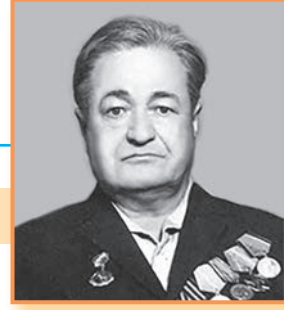
— Ölülerimizniñ canına tiysin, — dedim, filcannı boşatqan soñ.

— Afiyetler olsun, oğlum, — dedi Hatice apte.

Tair Halilov

16-ncı afta

Albat köyü. Burun qaya

Qara qış

Zeytulla Albatlı

Ap-aq qarnen örtülgende toğay, qırtış,
Çıray sığa, qaş tüyümley sert qara qış.
Qarlı yeller nefesine toya-toya,
Tim-tik aq qalpaqlı Burun qaya.

Kün şavlesi sanki yoqtır kök yüzünde,
Küneş ve Ay yaldamaylar suv üstünde.
Qar bulutı küneşke de qapı açmay,
Mağrur quşlar keñ köklerge çıqıp uçmay.

Nege kerek böyle qış ve sert ayaz,
Nesi yahşı, neler ete bizge bahşış?
Neler ala ondan baar, ya da yaz,
Aytıñ, neçün deyler oña 'qara qış'?

LUĞAT:

qaş tüyümley — *хмурити брови*
qırtış — *цілина*

mağrur — *гордовити*
toğay — *лука, оболонь*
çıray sıtmaq — *насунитися*

Sual ve vazifeler:

1. Şiirni ifadeli oquñız.
2. Suallerge cevap beriñiz.
Ap-aq qarnen neler örtülgen? 'Qara qış' dep qaysı ayğa ayta-
lar? Qışnıñ diger aylarını ana tilimizde ne olacağını hatırlaydır-
sız? Olarnı aytıñız. Cansız tabiatnı tasvirlegen satırlarnı tapıp
oquñız. Burun qayanıñ körünişi nasıl? Quşlar özlerini nasıl alıp
bara? Şair neler tüşüne aceba? Ya siz buña nasıl cevap berir
ediñiz? Şiirni daa bir kere aşıqmay oquñız. Şiirni oquğanda,
sizde angi duygular peyda oldı?
3. Şiirniñ esas fikrini ifadelegen satırnı tapıñız.
a) Qış öz vaqtında kele, onı olğanı kibi qabul etemiz.
b) Qış bazıda ğayet pek ayazlı ola, amma öz mühteşemliginen
(*пишнота*) bizni ayrette qaldıra.
c) Qattı ve suvuq qış künleri artından er vaqt sevimli ve cilli
baar kele.
4. Cansız tabiat angi birikmelerde 'canlana': çıray sıta qara qış,
sert qara qış, qaş tüyümley qara qış, mağrur quşlar, qarnen
örtülgen, küneş ve ay yaldamaylar, qara bulut qapı açmay, aq
qalpaqlı Burun qaya, qış bahşış ete? Bular yardımınen müellif
qışnı tasvir ete ve öz duygularını ifade ete. Bular — **epitettir**.
Epitetler nutqumıznı zenginleştire, ifadeli ete, tamamlay.
5. Söz birikmelerini oquñız. Doğru manada berilgen söz birik-
melerini saylap alıñız: qara qış, qara tavuq, qara haber, qara
kömür, qara kün?
6. Qış mevsimi aqqında 5-inci sınıfta ögrenen şiirlerni hatır-
lañız.

7. Zeytulla Albatlıniñ daa nasıl şiirlerini bilesiñiz?
8. Zeytulla Albatlıniñ 'Kara qış' şiirini ezberleñiz.

Coğrafiq malümat. Burun qaya — orta asırlarğa ait olğan, şarqiy Qırımında yerleşken dağ massiviniñ bir qayası. Burun qaya üç taraftan uçurımdır. Bir taraftan qalın divarnen sınırlanğan. Yaylada qadimiy adamlar yaşağan yerlerni harabege çevirilgen temelleri saqlanıp qalğan. Pek eski zamanlarda ortalıqta yaşağan adamlar cenk vaqtında bu yerlerde saqlanğandır.

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Qış bulutı

Zeytulla Albatlı

...Qış bulutı çıray sita,
Lâkin yoqtır yağmur, seli.
Bazan qarnı bizden qıta,
Bazan elek kibi eley.

Aq çarşafnı yerge cayıp,
Aq tonlarnen terek örte.
Kökten ketse, kök açılsa,
Sert suvuğı qulaq çerte.

Çertse-çertsin burun, qulaq,
Eger yerni qar qandırsa.
Yazı ötmez suvsız-qurğaq,
Qış-qışlığın bilip yapsa.

LUĞAT:

qandırmaq — *насичувати*
qıtmaq — *экономити,*
скупитися

suvuq çerte — *холод пощипує*

SARF

Fiil meyilleri

Meyil — cümleliñ eñ müim köstergiçlerden biridir. Umu-men o, cümledeki iş-areketler aqiqatta ya da belli bir şartında olup keçkenini köstere.

İkâye meyli iş-areket aqiqaten olup keçkenini/keçeyatqanı- nı/, keçceğini bildire, meselâ: *Qattı qış kelmekte. Talebe bir ki-tapnı oqup çıqtı. Baarde özen nomay suvdan taşaycaqtır.*

Emir meyli yalnız *emir* manasını bildirir: *yap, ketirsin, oqu-yıq, bariñiz.* Lâkin olarnıñ emir manası türlüdür. Eñ küçlü — 2-nci şahıs, soñ — 3-yunci şahıs fiilidir. Emir manası eñ zayıf olğan 1-inci şahıs fiili sayılır.

Emir meyliniñ er bir şahsında mahsus yalğaması bar, ikinci şahıstaki şekli ise fiilniñ negizine bir kele, meselâ: *kelmek* — *kel, oturmaq* — *otur* ve il.

men	barayım, keleyim	Biz	barayıq, keleyik
sen	bar, kel	siz	barıñız, keliñiz
o	barsın, kelsin	olar	barsınlar, kelsinler

İhtar: 1. Fiillerniñ ikinci ecalarında dudaqlıq qaidesi üküm ete: össünler, sönsün, tolsun, oluñız.

2. Emir meylindeki fiillerde urğu soñki ecağa tüşmez: ba r-sın, kele ´yik, o ´turiñız.

İstek meyli fiilniñ tamırına **-ğaydı/-geydi/-qaydı/-keydi-** yalğamalrı qoşuluvinen yapılır. Urğu şu meyilniñ şekil-

lerinde soñki ecağa tüşmez: *yapqaydılar, ketkeydik, yazğaydım, sorağaydıñ* ve il. İstek meyli istek, niyet kibi manalarını bildirir: 'Ah, balam, seni bir daa körgeydim de, Tañrım canımnı soñ alğaydı...' (Ü. İpçi)

Şart meylindeki fiiller iş-areket belli bir şartta yapılğanını bildire. Olar **-sa-/-se-** yalğamaları vastasinen teşkil etile: *barsalar, kelsek, yapsamız* ve il. Bazıda şu meyil istek, rica manalarını da bildire. Şimdi onı körse, tanır ekenmi? (Ü. Edemova) Qayda barsalar, qayda ketseler, er yerde red ete ediler. (S. Kence)

Kerek meyli iş-areketniñ yapılması şart olğanını köstere. O, fiil negzine **-malı-/-meli-** yalğamaları qoşulıp yapılır: *barmalım, kelmeliler, oqumalısıñız* ve il. Mananıñ quvetinden şu yalğamalı sözler 'kerek' sözünden biraz zayıfça, olarnıñ kerekligine tevsiye berile, teñ.:

Bunu bir ay içinde yapmalısıñız.

(tevsiye etile)

Bunu bir ay içinde yapmaq kerekisiñiz.
(yapmalısıñız)

1-iş. Cümlelerni oquñız. Fiillerni tapıñız, meyillerini tayin etiñiz.

1. Qıçırğanıñızni eşitip, çapıp keldim. — Közüm yuquğa ketken, — dedi Asiye hanım. — Hayır olğaydı, bir tüş kördim. — Hayırdır, inşalla. (İ. Abduraman) 2. Boldurğansıñ, raatlan biraz. — Sağ oluñız, anaçığım. (A. Akiyeva) 3. Üç yuz yıl ömür berilse bile — Kene soñuna kelir bu ayat. (G. Dermenci) 4. Oturayıq ekimiz qanser túbünde — Saiplerge men saip... Baq, sevgilim, — kümüşli dalğaçıq kibi Pus cayılğan acayip. (Ukrain halq yırından) 5. Zemaneni babam endi añlamalı, bilmeli, Siz anaylar nafle aqızğan közyaşların silmeli. (A. Giraybay)

2-iş. Aşağıdaki fiillerni oquñız. Olarnı emir, istek, şart ve kerek meyllerinde yazıñız.

Nümüne: Alğaydım, alğaydıñ, alğaydı, alğaydıq, alğaydıñız, alğaydılar.

Alsam, alsañ, alsa, alsamız, alsañız, alsalar.

Almalı, almalsıñ, almalı, almalmız, almalsıñız, almahılar.

Oturmaq, çalışmaq, düşünmek, deñiştirmek, diñlemek, ke-tirmek, qaldırmaq, turmaq, keçirmek, çıqmaq.

3-iş. Metinni oquğanda, fiillerini başta istek, soñra şart ve kerek meyillerine deñiştirip oquñız. Fiillerniñ şekline diqqat etiñiz, yani metinde berilgen şahsı ve sayısında qullanıñız.

Nümüne:

Üyleden soñ küneş, küzdeki kibi qızdırğaydı, yerde bir dane qar bürtüğü qaldırmağaydı.

Üyleden soñ küneş, küzdeki kibi qızdırsa, yerde bir dane qar bürtüğü qaldırmasa.

Üyleden soñ küneş, küzdeki kibi qızdırmalı, yerde bir dane qar bürtüğü qaldırmamalı.

Üyleden soñ küneş, küzdeki kibi qızdırdı, yerde bir dane qar bürtüğü qaldırmadı.

Er mevsim, vaqtı kelgende, degenini yapa eken. Ertesine, aqşam üstü, küneşli ava birden deñiştı. Ümüt etmeden, yerni tezce ortmek içün aşıqqan kibi, yapalaq-yapalaq qar yağıp başladı. Aradan biraz vaqt keçken soñ, o yerni ortmek degil, maşınaların, adamlarnıñ yürmesi bile qıynlaştı.

Ü. Edemovadan

• *Meyiller bildirgen manalarınñ farqına yetiñiz. Olar ne mana bildirgenini añlağandırsız? Endi olar ne içün böyle adlandırılğanını da añlağandırsız?*

• *Fiillerni berilgen meyillerde qullanğanda, zamanını saqlap oldıñız mı? Demek, ikâye meylinden ğayrı, qalğan meyiller-niñ episi çoqusı allarda zaman bildirmegenini köredirsiz. Böyle etip, olar umumen aqiqatnı degil, yalıñız oña belli bir (**modal**) munasebetini bildirgenini añladıñız.*

4-iş. Metinni oquñız. Qaramanlarğa sözlerden resim tiziñiz. (Buña, mündericesine esaslanıp, olarnı nasıl tasavur etkeniñizni aytacaqsıñız.) Fiillerni yazıp alıp, başta derecesini tayin etiñiz. Soñra olarğa kerek, şart ve istek meyilleriniñ yalğamalarını qoşuñız. Qaramanlarınñ 'resmi' meyillerine köre deñişemi? Meyiller tasavurımıznı nasıl deñiştirgeni boyunca netice çıqarıñız.

*Nümüne: oqalanıp turalar — **qaytım** der.; oqalanıp turmalılar, oqalanıp tursalar, oqalanıp turğaydılar.*

Ava, kerçekten de, müşkül suvuq edi. Ufaçıq qarılğaçlar narat tereginiñ içinde yaşap, qızınmaq içün bir-birleriniñ burunlarına oqalanıp turalar. Tavşanlar toplanıp yuvalarında yatalar ve tışarı baqmağa bile qorqalar. Avadan, ğaliba, tek balaban boynuzlı miyavquşlar hoşlanalar. Qanatlar ayazdan qatıp, tik tursa da, oña asıl da emiyet bermeyler. Balaban sarı közlerini firlandırıp, ormanda bir-birini çağırıp turalar: ‘Tu-vit! Tu-vuu! Tu-vit! Tu-vuu! Nasıl da acayıp ava!’

Ormanclar ise, qızınmaq içün, qollarına üfürüp, ayaqlarında qocaman, demir nal qaqlğan ayaqqaplarını, buzlap-qatıp qalğan qarğa qaqpıp, ep ögge ketmege tırışalar.

Oscar Wilde

5-iş. Metinni oquñız. Fiillerni tapıp, derecelerini tayin etiñiz. Olarnı defteriñizde er bir meylinde kösteriñiz.

Qırım dağları

Qırım dağları yılñın er angi mevsiminde güzeldir. Baarde tabiat yuqudan uyana. Yazda dağlarda yeşillik ve serinlik. Qışta ise dağlarınñ töpeleri bem-beyaz. O yerdeki sessizlik bizni ayrette qaldıra. Qış künleri Çatırdağ, Qarabiy yayla, Demirci, Ay-Petri dağlarınıñ dülber manzaraları açıla.

Bu dağlarınñ bem-beyaz qarnen örtülgen töpelerini tasavur etiñiz. Anda yatqan süt kibi beyaz qar adamnıñ közlerini qamaştırta. Qar içinde qalğan terekler de yıldıray. Qayda baqsañ — er yerde acayıp ve güzel manzara!

Adamlar dağ üstüne çıqmaq içün bir qaç saat tırmaşalar. Niayet, dağnıñ üstüne çıqtıñız! Bu yerde aqiqiy qış masalı üküüm süre. Mında qarlı yarımadanıñ manzarası açıla. Küneş nurlarından qar toqtamay yıldıray!

Qışta Qırım pek güzel ve acayıptır, qarlı dağlar adamnı özüne daa çoq celp eteler.

M. Mamutova

6-iş. Metinni oquñız. Teren manasına yetmege tırıñız. Añlaşılmağan sözlerni ocañızdan ve dinimizni terence ögrenen sınıfdaş ya da tanışlarıñızdan sorañız. Fiillerni tabi sözünen yazıp alıñız. Olarñ manasını ağızaviy añlatıñız.

Nümüne: İslâm nurunen nurlandır — emir meyli, yüklev der.

Nurlandırmaq — mında: köçme. (Ruhıy temizlik, azizliknen) yarıqlat.

İllâhi Ya Rabbi! Evlerimizni İslâm nurunen nurlandır. Epi-mizni Quranda köstergen doğru yolnen yürset. Doğru yoldan ayırma. Ayaqlarımızni taydırma. Şeytannıñ yoluna uydurma. Elâl qazanç, hayırlı rızq, bereket nasip eyle. Balalarımızğa İslâm ahlâğını nasip eyle. Cümle musulmanlar gönüllerdeki muratlarına hayırnen yetsinler. Bizlerni sen razı olğan qullarıñdan eyle. Bizlerge merhamet et. Ayıplarımızni ört, qalplerimizni pak eyle.

Hastalarğa şifa, dertlilerge deva, borclularğa borclarını qolay qaytarıp bermege imkân ber. İş istegenlerge iş, ev istegenlerge ev, evlât istegenlerge evlât ber. Körüngen-körülmez bütün qazalardan, belâlardan bizlerni qorçala.

İllâhi Ya Rabbi! İslâmni sen emir ettiñ, sen onı qorçala. Kâ-firlerge fırsat berme. İslâmğa ve güzel Qırım Vatanımızğa köz tikken iç ve tış duşmanlarğa fırsat berme. Halqımızğa birlik, tinçlıq nasip et ve beraberlikten ayırma.

Allahım! Bizlerge ilim, ihsan, qaviy iman nasip eyle. Bil-megenimizni öğrenmege, bilgenlerimiznen amel etmege nasip eyle. Musulmancasına bir ömür yaşamağa nasip eyle. Ölge-nimizde artımızdan hayırlı añılmağa nasip eyle. Arqamızdan amel kitabımızni qapatmaycaq hayırlı işler qaldırmağa nasip eyle. Soñki nefesimizde imanımızdan ayırma. Şehadet kelimesini ketire-ketire canımızni bermege nasip eyle.

Allahım! Qıyamet esap künü küneş insanlarğa yaqınlaşqanda, insanlar sıcaqtan, suvsuzlıqtan ve qorqudan sıqlette qanter içinde qalğanda, kimselerniñ yüzleri qararğan, kimseler-

niñ yüzleri ağarğan künü cümlemizni yüzleri aq, kitapları pak, gönülleri ferra olğanlardan eyle. Seniñ afuñnı qazanğanlardan eyle. Peyğamberimizniñ bayrağı tübünde salqınlaştır. Peyğamberimizniñ Kevser havuzından toya-toya suv içmege nasip et. Qorqusız cennetke kirgenlerden ve Peyğamber efendimizge qomşu olğanlardan eyle.

Eşhedu enlâ ilâhi illâlah ve eşhedu enne Muhammeden abduhu ve resülühu!

İllâhi Ya Rabbi! Duamnı qabul et. Peyğamberimizniñ ürmetine ve Fatiha ürmetine, vesselâmun alel mürselin, velhamdu lillâhi rabil alemin, el-Fatiha...

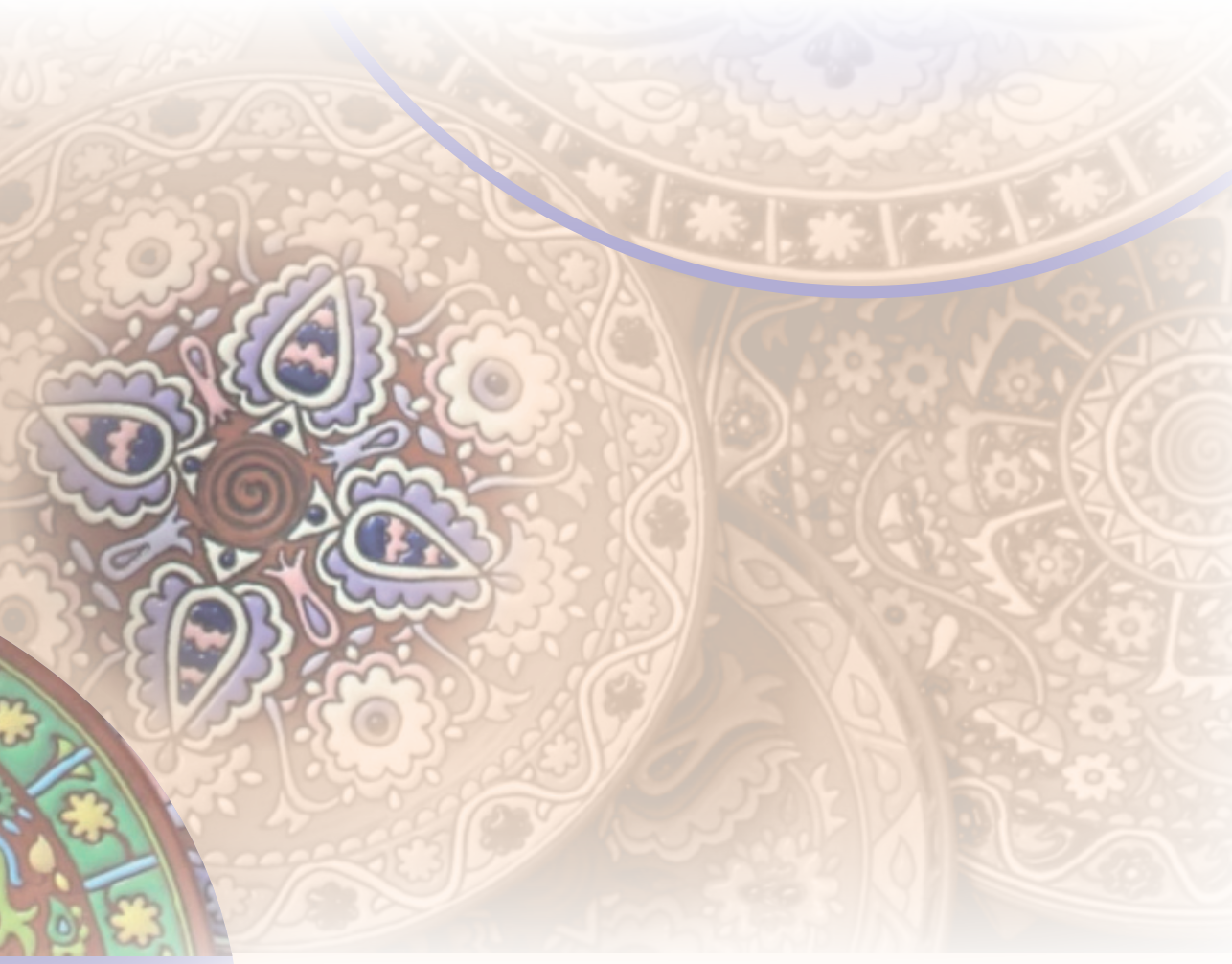
Edem Ümerov

MÜNDERİCE

Kiriş söz	5
1-inci afa	8
2-nci afa	17
3-ünci afa	28
4-ünci afa	37
5-inci afa	44
6-nci afa	52
7-nci afa	61

8-inci afta	69
9-inci afta	79
10-unci afta	90
11-inci afta	98
12-nci afta	108
13-ünci afta	117
14-ünci afta	125
15-inci afta	133
16-nci afta	141

Навчальне видання

**МАМУТОВА Майре Рефатівна,
СЕЇТ-ДЖЕЛІЛЬ Абібулла Шевкійович**

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА

**Підручник інтегрованого курсу для 6 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)**

Частина 1

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*В оформленні обкладинки використано
декоративне панно Мамута Чурлу*

*Художники Дмитро Костенюк, Вікторія Дунаєва
Редактор Ібрагім Чегертма
Оформлення та верстка Анни Андрєєвої*

Формат 70×100/16. Ум.-друк. арк. 12,31. Обл.-вид. арк. 8,0.
Тираж 300 прим. Зам. №1680.

Видавець і виготовлювач МПП «Букрек»,
вул. Радіщева, 10, м. Чернівці, 58000.
Тел.: (0372) 55-29-43, +380(66) 400 87 05. E-mail: info@bukrek.net.
Сайт: www.bukrek.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.